

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk Forening for Graasten by og egn

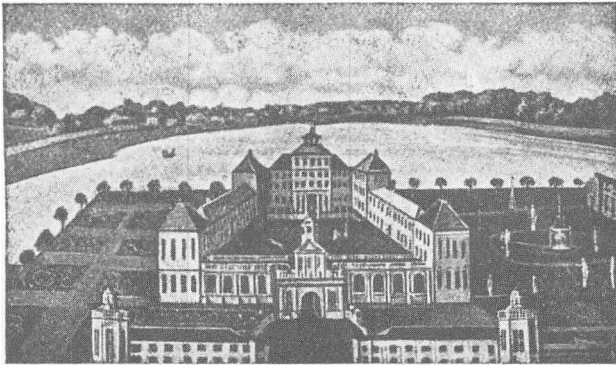

1985

Forsideillustrationen er et gammelt stik,
der viser teglfremstilling inden mekaniseringen
satte ind.

Leret tilberedes og formes til mursten.

Disse lægges derefter til tørring.

Billedet, der viser Graasten Slot ca. 1750, har foreningen modtaget som gave af Ahlmannstiftelsen

HISTORISK FORENING
FOR
GRAASTEN BY OG EGN

ÅRSSKRIFT 1985

Indhold

Generationen imellem

3

Teglværker i Rinkenæs sogn

11

Graasten omkring 1937 / 38

29

Årets gang 1984

61

Fra Lokalhistorisk Arkiv

67

Forfatteren til nedenstående artikel, seminarielektor Verner Bruhn, er født og opvokset i Graasten. Som foredragsholder til vort efterårsmøde i 1982 vil han være kendt af vore medlemmer. Verner Bruhn har i anledning af 40-året for Danmarks befrielse til Dansk Kirketidende skrevet nedenstående – her bragt en smule forkortet – om »Generationen imellem«, den generation, der husker krigen, men oplevede den som børn og ganske unge.

Generationen imellem

I 40-året for Danmarks befrielse er der lejlighed til at gense og genhøre nogle af de mennesker, der i besættelsesårene spillede en rolle i modstandskampen. Mange er døde, men mange træder frem og beretter i tale eller på tryk om deres oplevelser i krigens år. Det er meget rimeligt, at man prøver at udnytte de »historiske vidner«, mens tid er, eftersom ca. 60 % af landets befolkning er født efter 1945 og derfor ikke kan have nogen erindring on besættelsestiden. For dem, der var aktivt med i politisk arbejde dengang, betyder krigsårene noget særligt, og de gik – må man vel formode – ind i arbejdet fordi de havde en mening, en holdning til tilværelsen.

Men hvad betød disse år for os, der var gamle nok til at være født, men for unge til dengang at mene ret meget? Hvad var det egentlig, vi oplevede som børn eller purunge i krigens sidste fase?

Min barndoms by var Graasten, bedst kendt af turister for det kongelige slot. Ikke noget Mekka for mig, men der boede mine forældre altså. Vi var en klike af drenge i mellemskolen, med i samme spejdertrop, og som spillede fodbold i den lille stationsbys eneste fodboldklub.

Besættelsen skabte nogle akavede forhold i en sådan lille by i Sønderjylland, fordi vi jo var vant til, at der var nogle, som var tyske – hjemmetyskere. Det blev bare anderledes, for nu var der nogle, som var tyskere, og nogle, som var nazister – og det sidste var der i øvrigt også nogle danskere, der var. Mit barndomshjem lå nær ved en stor åben græsmark (Ringriderpladsen), og sommeraftener mødtes kvarteret børn der og legede. En græsmark, en bold og en flok børn skaber altid aktivitet. Nogle af dem kom fra et par hjemmetyske hjem, den ene var en vældig god målmand, og en af pigerne var god som »opgiver« i langbold.

Men pludselig gik sommeraftenernes leg i stykker, eller rettere sagt: vi – de fleste – spillede fortsat bold på marken, og de – en lille gruppe – legede i den anden ende af pladsen. Det var ikke det samme, den 9. april lå imellem, og selv om vore forældre ikke havde sagt noget, så var det klart, at vi ikke mere kunne spille bold sammen. Vi fulgtes heller ikke ad, når vi mødtes på vej ned i byen og cyklede ikke om kap hjemad for at se, hvem der først kom op ad »Bergs Bjerg«, som en bakke på vejen hed. Tingene havde forandret sig siden den morgen, hvor nogle af de mennesker vi kendte som naboer, folk i kvarteret, pludselig dukkede op med hagekorsbind om armen og med skrårem over blusen. Mine forældre skiftede »høker«, for høkerkonen var tyskervenlig, og vi måtte løbe dobbelt så langt for at hente varer, men sådan måtte det være. Skellene blev mere markante de næste par år. Der kom gang i en tysk spejdergruppe, den tyske roklub fik nyt og flot bådehus, der blev bygget en stor, ny (grim) tysk skole. Altsammen var det med til at markere det, der var sket: at vi var danske, og de var tyske, og så var det bare ærgerligt, at den gode målmand var på den forkerte side.

Det var for selv et barn til at forstå, at der måtte være forskel på tyske og danske, og selv om en nok så spændende film gik i biografen på en »tysk« dag, så drømte vi ikke om at gå derind, for det var jo de andres. Det var sværere for os at forstå, at der var en grænse mellem danskere, mellem de »rigtige« og de »andre« – ordet med-

løbere havde vi ikke lært, men vi lærte hurtigt, at der var noget, der hed værnemagere. Det kaldte vi så alle dem, der burde være på vores side, men ikke holdt deres sti ren. Jeg husker en diskussion mellem mine forældre, der var inviteret til en nabokomsammen, men det var netop en af de blakkede, der havde indbudt, så de sendte afbud. Det var svært at forstå, hvor grænserne gik. Jeg lærte at forstå, hvor grænserne gik. Jeg lærte dem efterhånden at kende, fordi jeg var bydreng hos en af byens bagere. Hjemmetyskerne inviterede tyske soldater til kaffe om søndagen, jævne småfolk inviterede menige og de finere inviterede officererne – og jeg kørte lagkager ud til dem. Jeg vidste, hvem der »havde« søndagskaffen. Men jeg lærte også hvilke danskere, der gik til den forkerte side, jeg registrerede det på lagkagerne. Efterhånden blev forholdene mere og mere præget af besættelsen. Vi vænnede os til luftalarmerne, til mørklægningens problemer og til rationeringen. Vi stod i kø i timevis, når nye rationeringsmærker skulle udleveres i kommunkontoret i Ringgade, og vi accepterede, at togrejser, spejderlejre og fodboldkampe i nabobyer lidt efter lidt forsvandt.

Bag skolen blev der gravet et indviklet system af beskyttelsesrum, og med visse mellemrum holdt skolen øvelse i at gå i »kælderren«. Det var lykken, når en sådan øvelse skete netop den dag, hvor man ikke havde fået sine opgaver ført ind eller hvor der skulle have været prøve i engelsk stil. Sådan gav krigen nogle fordele, og så måtte ulemperne tages med, den lære var enkel og ligetil. Beskyttelsesrummene var forbudt område til daglig, og de var naturligvis spændende at lege i. De kunne give associationer til Toms og Huckleberry Finns ophold i de underjordiske huler, senere gav de den gryende pubertets hemmelige stævnemøder ekstra kolorit: det var pikant at holde i hånd i en halvmørk lergrav med rå brædder over hovedet og svuppene mudder under fødderne. Dertil kom den evige legen kispus med skolens pedel, hvis tilværelse var opfyldt af at jage os i og uden for skoletid – en kamp han på forhånd var dømt til at tabe, men som han trofast udkæmpede. Gad vide, hvad han egentlig tænkte, når han jagede os i de klamme

beskyttelseskældre. De kom i øvrigt aldrig i brug, undtagen altså til øvelser.

Skolens idrætsplads blev okkuperet af tyskerne og fyldt med militærkøretøjer. Vi piftede dem så ofte, vi kunne, og det var utrolig tit. Engang var vi en lille klike, som satte hinanden stævne sent om aftenen, og det var en smal sag at snyde de tyske vagter. Vi piftede omkring 40 køretøjer og havde den tilfredsstillende oplevelse at opleve den tyske officer gå helt fra snøvsen næste morgen, da hærværket blev opdaget. Det blev lidt mere alvorligt, da en tysk officer – lidt højere i rang – mødte op hos skoleinspektøren, og derefter blev alle de ældre klasser kaldt sammen til en moralprædiken. En af vore lærere fortalte os, at skoleinspektøren kunne risikere at blive arresteret, hvis der skete mere af den slags »sabotage«. Det fik os til at gå til vores matematiklærer, som var aldeles uduelig som lærer i matematik, men som var en af de få, hvor vi bag lærerfacaden mente at se et almindeligt menneske. Ham aflagde vi bekendelse til, og han rådede os til at gå til skoleinspektøren og »bekende«. Det gjorde vi, og han holdt en lang tale til os om de vanskelige tider og om de ældre elevers ansvar over for de yngre elever. Der skete ham ikke noget, der skete ikke os noget, og vi fortsatte med at pifte biler blot i mindre omfang.

Da tyskerne også overtog skolens gymnastiksal, og dele af skolegården blev forbudt område, gav det os kærkommen anledning til at fortælle vittigheder om tyskerne og synge datidens smædeviser om Hitler nær stregen til fjendens område.

Da gårdvagten loyalt forbød os at »provokere« tyskerne, sang vi engelske sange i stedet – de stod i engelskbogen, og læreren havde selv lært os dem. Det var lektier, var det. Nogle af lærerne smilede indforstået, når de skældte os ud, andre var vist nok forargede. Men det var ikke alvor for os, det var spejderleg, røvere og soldater – det var ikke virkelighed.

Efterhånden som forholdene blev mere alvorlige, strejfede alvoren vel også os. Jeg tror, jeg er i stand til at datere om ikke en »omvendelse«, så i hvert fald et begyndende omsving.

Kisten med oberst Paludan-Müller bæres efter kampen ud af den brandhærgede tjenestebolig på Slotsbakken. (Lokalhistorisk Arkiv)

Det var den 26. maj 1944, hvor tyskerne indledte deres »politimesteraktion«, og hvor de også ville arrestere chefen for grænsegendarmeriet, oberst Sv. Paludan-Müller. Han satte sig til modværge og kæmpede i tre timer en håbløs kamp mod overmagten, inden han faldt. Vi stod, kliken af 15-årige, ved broen nær Slotsbakken og stirrede op mod den brændende embedsbolig. Lidt vidste vi om,

hvad der var sket, vi havde været på skolen og var i forståelse med et par af lærerne gået igen. Nu stod vi her og ventede på besked om udfaldet, selv om vi alle vidste, hvad det ville være. Ved halvtiden blev det meddelt, at obersten var død, og vi gik i små grupper gennem byen, stak hovedet ind i butikkerne og gav beskeden videre. Hvem der egentlig havde givet os den opgave, ved jeg ikke, og hvem der fordelte os i små hold så vi nåede alle gader rundt, er også uklart. Men gjort blev det, og Graasten by lå lukket og stille i protest den dag. Bagefter mødtes vi, som vi plejede, hos vores spejderfører, mere tavse, mere eftertænksomme end ellers. Vi spurgte ham om, hvad vi kunne gøre, for nu trængte vi til at gøre noget – andet end at pifte et par biler og smådrille uskyldige vagtposter. Uafklarede var vi, usikre på alt, men med en indestængt trang til at ville noget. Hans svar husker jeg også, nemlig at vi ingenting skulle gøre. Vi skulle passe vor skole, og vi skulle mødes som hidtil i patruljen, for det eneste vi kunne gøre var at være klar, når og hvis der blev brug for os. Det tilfredsstillende os ikke helt, for harmen var stor i byen, og vi var tilstrækkelig umodne til at give den udtryk. Forstillelsens kunst var ikke vor og er vist aldrig de 15-åriges.

Om søndagen var Slotskirken stopfuld, vi var der naturligvis også. Sognepræsten, pastor C. Hvidt, havde sandt at sige aldrig op-hidset os ved sit budskab hverken i konfirmandstuen eller i kirken, men denne søndag, hvor han efter prædikenen holdt mindetale over obersten, og hvor han talte ligeud om vold og heltemod, om onde og gode, da forstod vi ham, og da voksede han i anseelse.

Vores ungdom og kådhed blev ikke kuert og skarnsstregerne forsvandt ikke. Alligevel var der en anden dimension i tilværelsen, fordi vi havde forstået at nogle – ikke meget ældre end vi selv – var med i en frihedskamp, vi ikke forstod betydningen af, men umiddelbart følte rækkevidden af. Vi mærkede den mere som noget konkret end som begreb, fordi den greb ind i vore personlige cirkler. En af seniorspillerne fra boldklubben døde i en tysk koncentrationslejr, vores spejderfører blev arresteret, en anden gik under jorden, en klassekammerats far blev arresteret og sendt til Frøslev.

Alvoren i tilværelsen greb ind i vor egen verden og smittede af på os. Vi lærte at tie stille med, at vi havde set den eller den et bestemt sted, vi vidste, at vi ikke skulle snakke om en pakke, som vi afleverede for vores reservespejderfører hos en mand med »hilsen fra Ole«. De blade, vi stilfærdigt fik med hjem fra de »lukkede« patruljemøder, blev puttet i postkasserne rundt omkring uden kommentarer. Måske var det noget af det vigtigste, vi lærte: at tie og ikke spørge i utide.

Vi havde skoleår fra april til april og gik derfor til mellemskoleeksamen og realeksamen i februar-marts. Selv om eksamenstid sjældent er morsom, rummede den i hvert fald kvaliteter i form af samvær mellem lærere og elever. Skolen var blevet beslaglagt helt, og undervisningen foregik på mærkelige steder, som det nu kunne lade sig gøre. Vi var en lille realklasse og gik til timer og spørgetimer hos lærerne privat. Det var en forbavsende oplevelse at konstatere, at vores stilige engelsklærer havde hjemmesko, at dansk-læreren bagte småkager selv, og fysiklæreren ikke blot kunne smile, men grine højt. Det var en tankevækkende eksamenstid. Selve eksamen foregik tilsvarende på utraditionelle steder: en skriftlig eksamen i slagteriarbejderne frokoststue, hvor der lugtede af rå kød og pibesovs, en del af de mundtlige eksamener i sognerådets mødelokale. Det er den eneste gang, jeg har siddet i en kommunalbestyrelsesstol, og jeg fik mg (som det hed dengang) i zoologi.

Så gik turen bort fra barndomsbyen, i første omgang til J. Lauritzens søfartsskole i Kogtved ved Svendborg, hvor jeg skulle opleve befrielsens glade festdage.

Men hvad betød det at være dreng og purung i disse år? Ja, selvfølgelig var der oplevelser, der blev husket: Paludan-Müllers død og opholdet på søfartsskolen. Og vi var i hvert fald det sidste år gamle nok til at forstå alvoren bag, men ellers var det meste røvere og soldater leg. Der var en særlig spændingsdimension i tiden, men formede os bevidst gjorde den ikke. De sangtæner på Thurø var måske de mest vigtige, og det var i virkeligheden ikke sangen, men mennesket, forstanderen, der gjorde disse aftener og disse digte

til noget, der var værd at huske. Det var mødet med mennesket, der fik betydning, fordi der var glød i ham, fordi han mente noget med de ord, han brugte.

Det var årene efter, hvor man havde et par år mere på bagen, der fik betydning for holdningen til krig og fred, til menneskeværd og frihedstanker.

Der er ikke noget at fejre i 40-året for befrielsen, hverken for politikere eller »folket«. Men der er god grund til at minde hinanden om, at begreber som frihed og ret til at tro og tænke ikke er vundne én gang for alle. At de ustandselig er under trussel, og at de somme tider for nogle kræver større ofre, end vi til daglig tænker over.

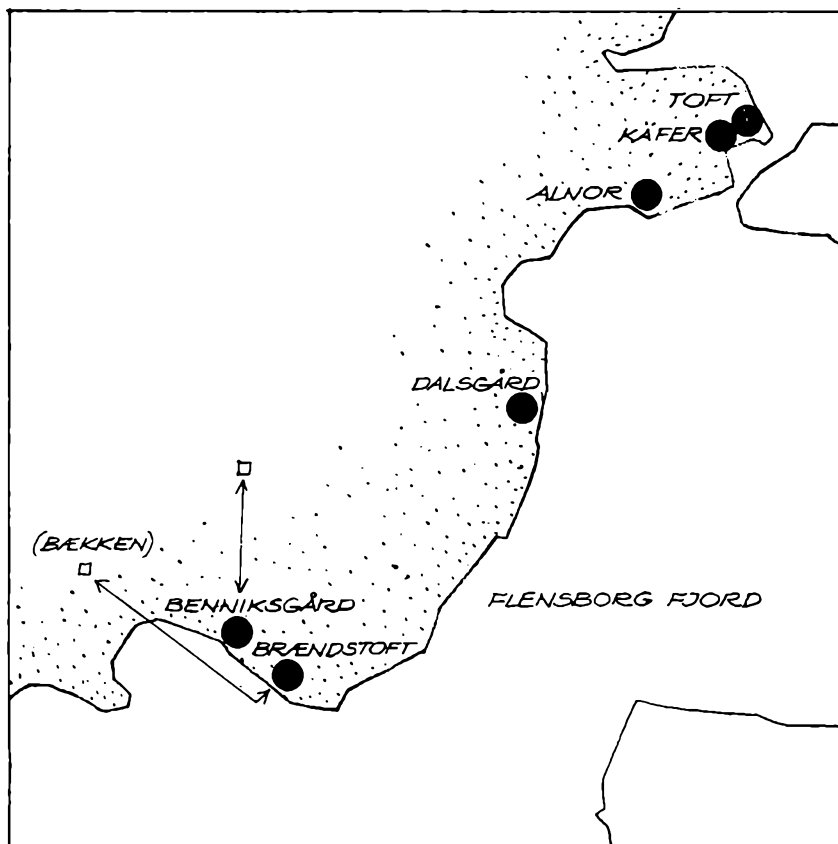
Verner Bruhn

Arkitekt Hans Munk Hansen har med sin nære tilknytning til Rinkenæs beskæftiget sig meget med studiet af sognets historie. I det følgende fortæller han om de seks teglværker, der har været i Rinkenæs.

Teglværker i Rinkenæs sogn

Da Teglværket Toft's ringovn slukkede for tyve år siden, afsluttedes et århundreder gammelt kapitel i sognets historie. Hvornår teglbrændingen startede i Rinkenæs, har vi kun formodninger om. Vi kan dog fra fund af munkesten ved Dalsgård slutte, at teglfabrikationen i hvert fald var i gang i 1600-tallet. Dette underbygges yderligere af Rinkenæs sogns kirkebog, der rækker tilbage til 1682, og som allerede i 1694 registrerer Jens Zieglers (teglbrænders) bryllup. De følgende år forekommer en lang række forskellige navne med samme erhvervsbetegnelse. Til sammenligning kan nævnes, at der i Broager kirkebog (iflg. Korse) først forekommer teglbrændere i 1734. Dette kunne tyde på, at teglbrændingens historie i Rinkenæs går længere tilbage end i Broager.

De to ældste kendte teglværker i Rinkenæs sogn er Dalsgård og Alnor/Ulsnis. Dalsgård og Ulsnis var efter forskellige stridigheder gennem et forlig mellem Hertug Hans den Ældre og greverne Ahlefeldt i 1550 blevet tilkendt de sidste. Man kan forestille sig, at Ahlefeldt'erne har haft brug for teglprodukter til deres byggerier og derfor har igangsat teglproduktionen de to steder, som var rige på lerforekomster. Måske har muligheder for afsætning til Flensborg også været tillukkende. Med undtagelse af kirkerne indgik der ikke før i 1700-tallet større mængder teglsten og slet ikke tagsten i landsbyernes almindelig byggeskik.

På ovenstående kort ses placeringen af de seks teglværker, der igennem tiderne har været i Rinkenæs sogn.

Interessen for den tidlige industri på vor egn især teglværkernes historie er levende i disse år. I teglindustriens blomstringstid, i første årti af vort århundrede, var produktionen i fuld gang på fire teglværker samtidig.

Den følgende skildring af de enkelte teglværker kan måske vække nogle af læsernes erindringer om teglværksforhold i sognet. Supplerende oplysninger kunne så indgå i en udvidet udgave af artiklen, som forfatteren planlægger i forbindelse med en påtænkt sognehistorie.

Dalsgård

Vi finder i dag to forskellige perioders teglprodukter i Dalsgård. En ældre tids store munkesten og »munke« tagsten ved stranden i byens nordlige del og 1700-tallets stenformater på marken kaldet »teglplads« lidt syd herfor. Om den sidste produktion er vi ganske godt informeret. Ahlefeldt'ernes »Dalsgård«, der havde sine bygninger i Rinkenæs Nederby, blev nedlagt i begyndelsen af 1700-tallet. Jorden blev forpagtet bort til gårdmænd i Rinkenæs og teglværket til forskellige interessenter i 6-årige perioder. I 1721 gik grev Ahlefeldt konkurs, og hertugen af Augustenborg overtog Dalsgård, uden at dette dog medførte store ændringer. Først i 1765 skete der en omvæltning, der har haft konsekvenser op til i dag. Jorden blev udstykket i mange parceller og teglværket skilt ud.

Grynmølleren på Dalsgård Peter Chr. Hansen erhvervede teglværket på auktion. Auktionsprotokollen giver en god beskrivelse af hele anlægget, som da bestod af en teglovnsbygning (Brennscheune), to tørrelader til mursten og en tørrelade til tagsten; derudover en tørvelade og teglmesterens hus.

Teglovnen har ganske givet været en såkaldt kammerovn, der bedst kan sammenlignes med en bageovn. Efter at stenene var brændt, måtte ovnen slukkes for at kunne blive tømt, (i modsætning til senere tiders kontinuerlige brænding i ringovn).

Teglværker havde dengang endnu ikke skorstene, røgen sivede ud gennem åbninger i ovnhusets tag.

Brændslet har været tørv, som eksistensen af en tørvelade giver besked om.

Det daglige arbejde på teglværket har været ledet af en teglmester, der formentlig har haft en kontrakt med forpagteren eller (efter 1765) besidderen af teglværket. Blandt teglmestrene kender vi et navn: Nis Kier, Ziegler, der har stået for teglbrændingen i midten af 1700-tallet. Hans efterkommere lever stadigvæk på enen.

Men hvem har udført selve det hårde arbejde med teglfremstillingen? Om disse mennesker mangler vi konkret viden. Formentlig har det været daglejere fra Rinkenæs Nederby.

Efter P. Chr. Hansen overtog cand. teol. Jacob Alter teglværket. (1772). Den tids præster var ikke fremmede overfor det praktiske livs udfordringer og var ofte foregangsmænd ved udvikling af landbrug og industri. Det gik dog ikke godt for Alter i Dalsgård. Han satte penge til, stiftede stor gæld og måtte i 1781 nedlægge teglværket. Herefter gik han over til sit egentlige fag og blev præst i Tønning. Teglværkets jord blev udstykket i fire parceller og solgt enkeltvis (nu: Warming, Geffke, Thomas Petersen, Munk Hansen m. fl.) Dalsgårdboerne mistede dog ikke helt kontakt med teglindustrien. Helt op til vor tid har de som skippere sørget for transport af teglprodukter og brændsel for egnens andre teglværker.

Alnor

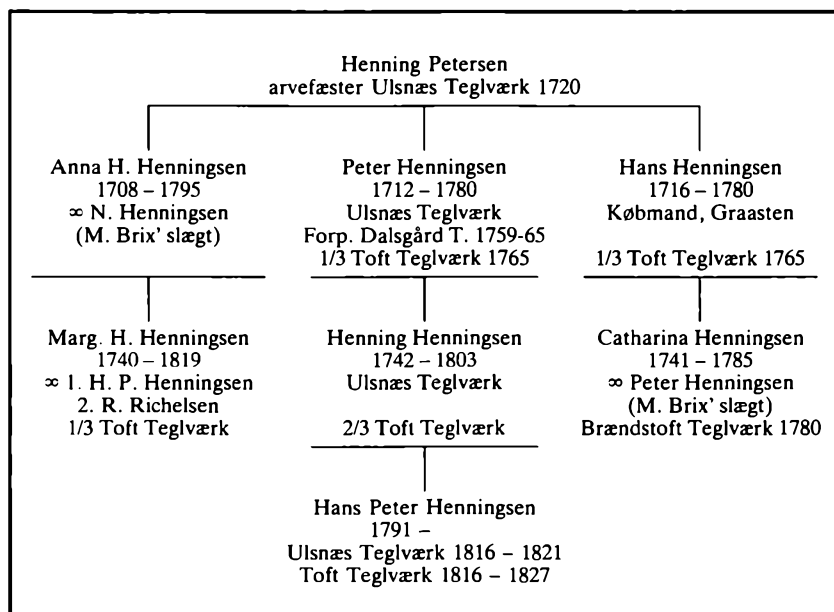
Dette teglværk lå på det område, hvor nu Alnor Strandpark er indrettet. Der er lidt forvirring i stedsbetegnelserne. Oprindeligt er hele halvøen mellem fjorden og Sildekulen blevet betegnet Ulsnæs. Senere forekommer også stedsnavnet Egersund for den yderste del af halvøen, der i dag kaldes Toft.

Teglværket har allerede eksisteret i 1714, da der i dette år i Rinkenæs kirkes stolestaderegister er opført en stol til »Ulsnis Ziegelhof«. I 1718 blev der oprettet en 3-års forpagtningskontrakt mellem grev C. Ahlefeldt og Henning Petersen, der fastlagde pagtsummen til 100.000 mursten i Flensborg-formatet pr. år. Grevnen leverede til gengæld 850 læs tørv, 3 tønner rug, 3 tønner boghvede samt retten til udnyttelse af et kåds jorder. Ved denne lejlighed får vi oplyst, at de tynde Flensborgsten nu for alvor havde afløst munkestenene.

Forpagtningskontrakten ændredes imidlertid allerede kort tid efter, idet teglværket i 1720 overgik i arvefæste til Henning Petersen. Denne måtte dog selv opføre nye teglværksbygninger, idet den gamle teglovn, laden og tørvehus flyttedes til Fiskerø. Fæsteafgiften blev nu 6000 tagsten årligt, medens grev Ahlefeldts leverancer faldt bort.

Henning Petersen blev stamfader til et omfattende dynasti af teglværksfolk, der i flere generationer spillede en stor rolle i Rinkenæs sogn og som herudover var med til at opbygge teglværksindustrien i Broager sogn.

Teglværket i Alnor blev efter Henning Petersens død overtaget af sønnen Peter Henningsen (1712–1780). Peter Henningsen ek-

4 generationer af Henningsen-familien med tilknytning til teglværker i Rinkenæs sogn.

Slægten har været mere eller mindre involveret i alle sognets gamle teglværker og derudover i teglværker i Broager sogn. (Ikke vist her).

spanderede sin virksomhed på alle mulige måder med Alnor som basis. Først forpagtede han Dalsgård teglværk i en 6-årig periode (1759–1765). Da det ikke lykkedes ham at erhverve dette teglværk ved auktionen i 1765, forpagtede han til gengæld et teglværk i Broager sogn.

Samme år var han med til at grundlægge Toft teglværk. (Se afsnittet om dette.)

Peter Henningsen var et fremtrædende medlem af Brødremenheden. I 1771 bistod han Christiansfelds grundlæggere med planlægning af håndværk og fabrikker i den nye by. Han leverede også mursten og tagsten til de første huse.

Tredie generation, sønnen Henning Henningsen (1742–1803) førte teglværksdynastiet videre, stadigvæk med bopæl i Alnor. Også han var tilknyttet Brødremenheden og skænkede tagstene til Christiansfelds kirkesal. Han sendte en søn på kostskole i Christiansfeld.

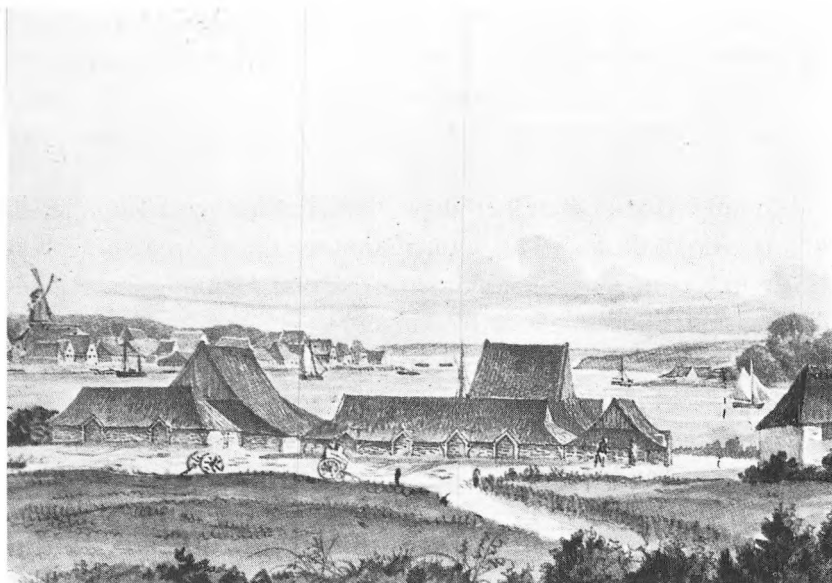
Da Henning Henningsen døde i 1803, var hans børn af sidste ægteskab endnu umyndige. Enken Bothilda giftede sig igen med teglmester Nis Lorentzen, der førte bedriften videre, indtil Henning Henningsens ældste søn Hans Peter Henningsen i 1816 blev myndig og kunne overtage faderens teglværker.

I fjerde generation smuldrede Henningsen-familiens dominans af egnens teglindustri.

Alnor teglværk blev nedlagt i 1821 på grund af manglende ler. Hans Peter Henningsen boede dog stadigvæk i det tilhørende beboelsehus, indtil han i 1827 gik konkurs med alle sine virksomheder og måtte flytte.

I denne anledning blev der lavet en detaljeret beskrivelse af huset, der giver et godt indblik i en teglværksbesiders boligstandard på den tid:

Huset var dækket med tegl og havde 12 fag. Vinduerne havde engelsk glas, indfattet i træ, dørene havde fyldninger og var forsynet med låse. Der var trægulve. I stuen var der en Christiansfelder kakkelovn.

Toft teglværk i 1834 da H. C. Richelsen, Buskmose, var besidder.
De høje tage dækker ovnene. Der er ingen skorstene, røgen siver ud af tagene.
De lave bygninger er tørreskure.
I baggrunden Egersund med sin vindmølle.

Toft

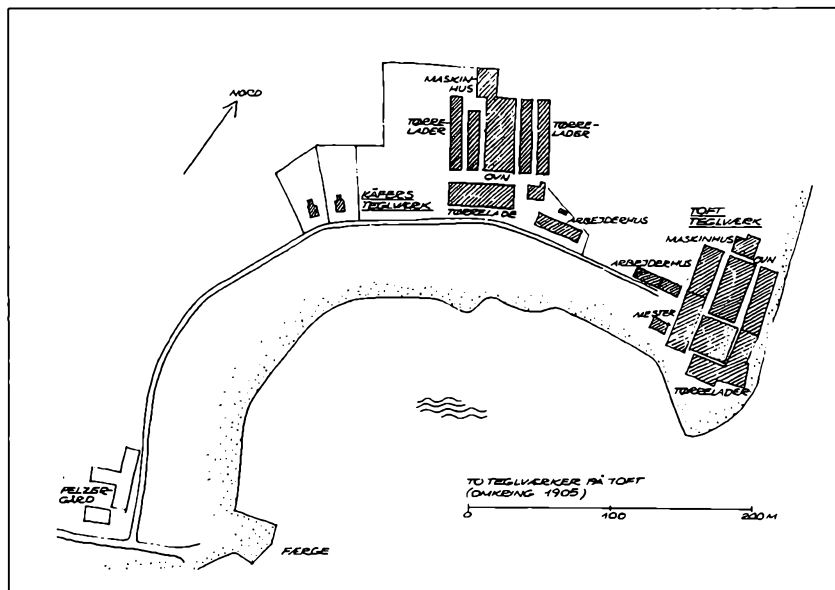
Toft teglværk eksisterede i nøjagtig 200 år. Det blev oprettet i 1765 af Peter Henningsen, teglmester i Alnor, som også var ejer af Ulsnis teglværk (se foregående afsnit), og hans bror Hans Henningsen, købmand i Graasten samt Jacob Nicolay, teglmester i Egersund, Broager sogn.

De tre interessenter havde i fællesskab købt den såkaldte Dyrkoph'ske ejendom ved færgestedet (hvis jorder senere blev kaldt Dyrkobbel) og splittet den op. Til sig selv beholdt de kun marken Toftlykke, hvor de byggede et nyt teglværk, som fik navnet Pelzerhof Teglværk.

Peter Henningsens søn, Henning, ligeledes teglmester i Alnor, overtog faderens andel efter dennes død i 1780 og erhvervede også farbroderen Hans Henningsens trediedel.

Jacob Nicolays trediedel blev købt af bolsmand Richelsen fra Rinkenæs (Grott).

Henning Henningsen har ikke ønsket at drive virksomheden selv og afholdt derfor i 1791 en licitation over bortforpagtningen af teglværket Toft. Den blev vundet af Nicolaj Henningsen, Rinkenæs, og omfattede følgende bygninger:

Plan over Toft med de to teglværker omkring 1905. Ringovnene er omgivet af tørrelader. Mesterhusene og arbejderboligerne ligger i teglværkernes umiddelbare nærhed.

(Tegn.: Forfatteren, på grundlag af landmålingen 1875 og amtsforstanderens byggesager)

- en teglovnsbygning på 5 fag
- en tagstenslade på 14 fag med 70 »Pfannblocken«, et bræddegulv til at »træde« ler og en »pandekule«.
- en stenlade på 8 fag
- en lade ved stranden til færdige produkter
- en bolig på 6 fag med jernovn
- en lille sidebygning til logis for arbejderne, hestestald, bageovn etc.

Henning Henningsen døde i 1803, og ved opgørelsen af hans formue var hovedposterne:

Alnor teglværk med den afdødes bolig

2/3 af Toft teglværk

Teglværket Grønland i Broager sogn.

Da hans søn Henning Henningsen var blevet myndig i 1816 overtog denne teglværket. Han købte også den sidste trediedpart af virksomheden, der hermed helt blev hans egen. Det gik ham dog ikke særligt godt. Økonomisk hjælp fra svigerfaderen, den hertuge-lige bygningsinspektør Bruhn, slog ikke til, og i 1823 måtte et inter-essentskab bestående af Ahlmann, Gråsten og Boysen, Trappen m. fl. forpagte teglværket for at holde driften i gang. I 1827 opgav disse, og H. P. Henningsen blev erklæret konkurs.

Teglværket Toft blev erhvervet af H. C. Richelsens arvinger. I 1830 overtog sønnen H. C. Richelsen junior teglværket. Han var samtidig også ejer af den gamle Dürkoph'ske gård (Pelzergård) og giftede sig 1832 ind i Buskmose.

I Richelsens tid begyndte myndighederne at lave statistik over industrivirksomheder, og vi har fra 1847 en god oversigt over teglværkernes arbejdsstyrke og produktion. På Toft teglværk var der således ansat 1 stenstryger, 1 pandestryger (tagsten) og 6 arbejdere.

Årsproduktionen var 400.000 mursten og 100.000 tagsten.

Omkring 1848 sluttede Richelsen sig til den slesvig-holstenske bevægelse.

Efter H. C. Richelsen's død overtog hans søn, den tredje Richel-sen med fornavnet Hinrich Carstensen, teglværket (1874).

Efter ham fulgte firmaet Nichelsen og Quast, senere Quast & Co. Nu blev teglværket ombygget til en tidssvarende virksomhed med ringovn og dampmaskine. Årsproduktionen steg derved til 3 mill. sten. 1914 blev teglværket solgt til Christian Vith og som sidste ejer i teglværkets lange historie trådte Tycho Tychsen til i 1930.

I de senere år blev lerreserverne udtømt, og der var derfor ikke grundlag for en overgang til moderne teglfremstilling. I 1967 blev teglværksgrunden solgt til anden anvendelse.

Käfers (Pelzergård) og Toft teglværker.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Arbejdsstyrken på Toft teglværk foran mesterhuset ca. 1924.

Stående fra venstre: 1. Hans Thomsen. 2. Christian Petersen, Toft. 3. Wilhelm Waag. 4. Fremmed håndværker.
5. Hermann Boll. 6. Hans Krause. 7. Andreas Hockerup. 8. Hermann Jessen. 9. Albert Nowak. 10. Adolf Pawlowski.
11. Karl Behrens. 12. Christian Petersen, Rinkenæs. 13. Christian Lykke. 14. Hans Matzen, lerkusk med sin hest.

Siddende fra venstre: 15. August Ferkus. 16. Fritz Pawlowski. 17. Fritz Hansen, fyrbøder. 18. August Pollmann, mester.

19. Johannes Pawlowski. 20. Carl Nowak.

Navnene er oplyst af Albert Nowak (9).

Käfers teglværk, Toft

Omkring århundredskiftet blev der anlagt et nyt teglværk umiddelbart ved siden af Toft teglværket. Det var fabrikant Käfers anlæg med moderne maskiner og ringovn. Teglværket blev også kaldt Pelzergård teglværk, det navn, som Toft teglværket oprindeligt havde.

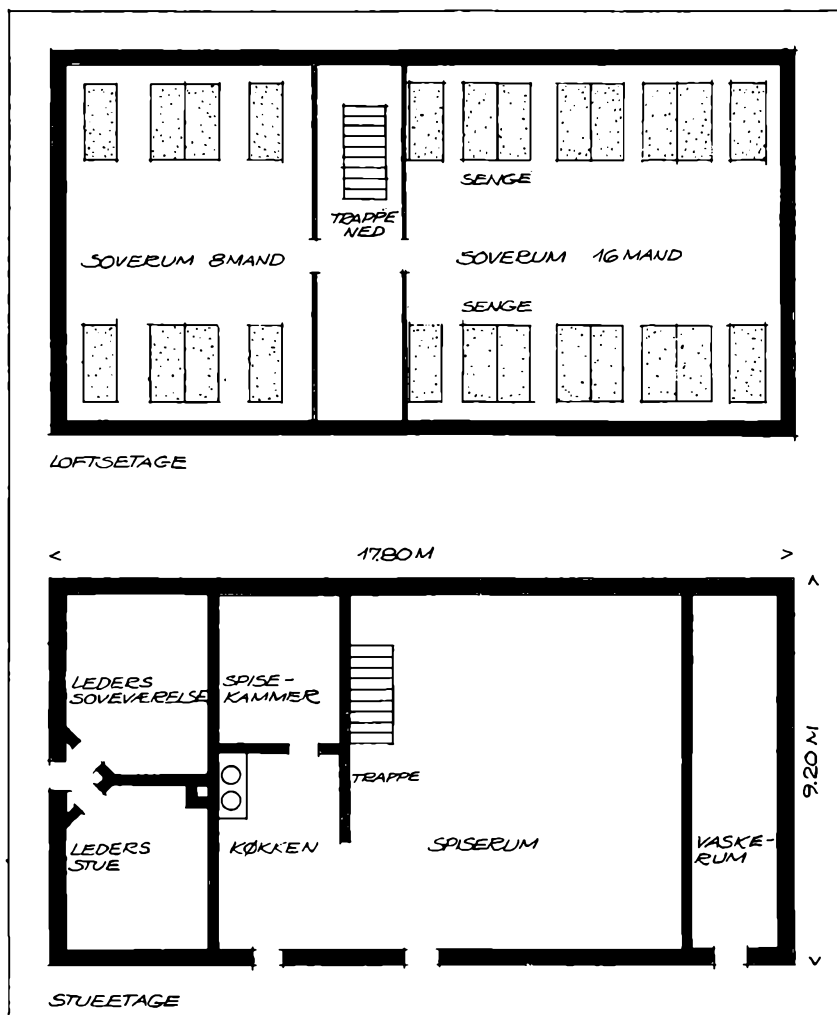
I lighed med de andre teglværksejere beskæftigede Käfer sæsonarbejdere udefra. For at give disse tag over hovedet byggede Käfer i 1905 en såkaldt »kaserne«, et langt arbejderhus med lavt paptag ved vejen til Toft. Den havde 2 toværelseslejligheder med køkken og en sovesal til ugifte mænd. Desuden var der et stort spiserum og en sygestue. Bygningen var efter vor tids begreber ikke særlig attraktiv. En højere standard havde to arbejderhuse, som Käfer lod opføre i 1908 ved samme vej.

Sundet var nu på begge sider indfattet af tætte rækker teglværksbygninger.

Ringovnsens høje skorstene, der rejste sig i kontrast til tørreladernes langstrakte tagflader, gav dette industrilandskab sin egen skønhed. Tegltagens ensartede form og rødbrune farve holdt de mange bygninger sammen i en harmonisk helhed. Ikke mærkeligt, at kunstmalerne lod sig inspirere af disse bygningsmasser og deres samspil med sejlskibene på sundet. I deres kunst beskæftigede de sig dog først og fremmest med de maleriske aspekter af stedet. Teglværksarbejdernes slid og hårde tilværelse fandt ingen fortolkere.

Brændstoft

Tegning af bolig for 24 sæsonarbejdere og 1 leder, Brændstoft teglværk. Ved udvidelsen af produktionen omkring århundredskiftet blev der rekrutteret sæsonarbejdere udefra. Disse boede først meget primitivt i teglværksbygningerne, indtil myndighederne forlangte opførelsen af arbejderboliger, der skulle opfylde en række krav til rumstørrelser og hygiejne. (Kopi af tegning fra 1903).

Rinkenæs sogns sydlige kyst mellem Sandager og Stranderød opleves i dag som et naturskønt landbrugsområde. Dog minder ruinen af en stor skorsten, teglsten ved stranden og dybe skår i bakkerne os om en driftig teglværksindustri, der udfoldede sig her op til første verdenskrig. Brændstoft teglværk blev anlagt i 1780 af hertugens fuldmægtig i Graasten, Peter Henningsen, svigersøn til den velhavende Graasten-købmand Hans Henningsen fra det kendte Alnor-teglværksdynasti. Først købte Peter Henningsen herredsfoged-gården (nu: Brix) i Bækken. Derefter afsluttede han i 1780 en interessentskabskontrakt med Jürgen Jaansen i Rinkenæs (nu: Georg Paulsen) om anlæggelse af et teglværk på dennes mark ved stranden, kaldet »Æblefold«. I 1792 blev Peter Henningsen eneejer ved at købe Jaansen ud.

Efter Peter Henningsens død i 1798 forblev teglværket stadigvæk ved gården i Bækken. Her sad indtil 1826 Christian Boysen og herefter sønnen Peter Boysen. Den sidste udskilte dog i 1834 teglværket fra gården og solgte det til Hinrich Hinrichsen.

Ved den første officielle opgørelse over teglværkets produktionsforhold i 1847 blev der årlig fremstillet 600.000 mursten og 90.000 tagsten. Arbejdsstyrken bestod af 2 stenstrygere, 1 tagstensstryger og 6 håndlangere.

Produktionen var altså lidt større end på teglværket Toft. Brændematerialet var 40 læs tørv og 60 favne træ.

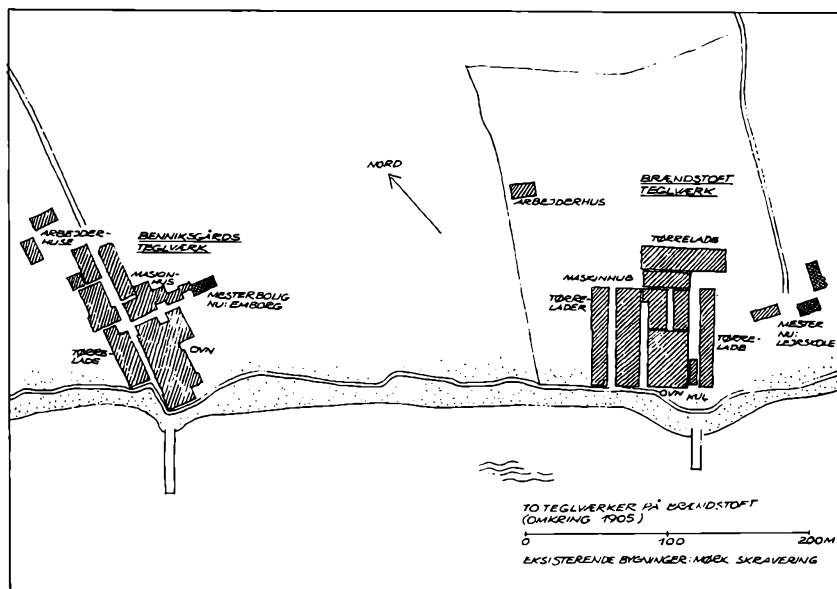
I 1850 købte Kammerråd Andreas Christiansen Schmidt fra Lindegård i Kollund (nu: tipoldebørnene Andreas og Frederik Hansen), teglværket med tilhørende 10 tønder land samt 2 stole i Rinkenæs kirke for i alt 9000 slesvig-hostenske Courant.

Schmidt, der blev boende på sin gård i Kollund, overlod den daglige drift til sin teglmester. Efter A. C. Schmidts død i 1876 blev hans ejendomme delt, og én af sønnerne, Peter Hinrich Schmidt arvede teglværket. I 1898 blev muremester L. H. F. Plum teglværkets ejer og foretog en omfattende modernisering og udvidelse af anlægget.

Plum holdt ikke længe ud. Allerede i 1900 solgte han videre, og nu fulgte med korte mellemrum syv forskellige ejere, indtil teglværket ophørte omkring første verdenskrigs begyndelse. Med den større produktion blev lerreserverne hurtigt udtømt, og det kunne endnu ikke betale sig at hente ler langvejs fra.

Nogle af de mennesker, der udførte det hårde arbejde på teglværket, huskes stadigvæk i sognet. For eksempel Georg Hinrichsen (muremesterens far), familien Krogh og familien Lorenzen fra Bækken.

Teglmesterboligen med tilhørende landsareal købtes i 1924 af L. H. Stotz. I 1942 kom en ny ejer: E. Jessen, datter af Rickmers,

Plan over Brændstoft med Bennisgård's teglværk til venstre og Brændstoft teglværk til højre (omkring 1905). På denne tid var de to teglværker moderniseret med ringovn og dampmaskiner. Begge mesterhuse er bevaret til i dag men ombygget til andre formål. På Brændstoft er mesterhuset blevet lejrskole og på Bennisgård's teglmesterhus har læge Emborg indrettet sommerbolig. Ringovnene lå ud til fjorden, så de færdige produkter kunne bringes direkte ud til skibene. (Tegn.: forfatteren, på grundlag af landmålingen 1875 og amtsforstanderens byggesager)

Benniksgård. Derefter fulgte i 1948 Andelsselskabet »Lejrskolen på Brændstoft«, Hillerød, der igennem de følgende år har foretaget væsentlige ombygninger og udvidelser af ejendommen. Sommeren igennem sætter nu skoleelever fra Sjælland deres præg på stedet.

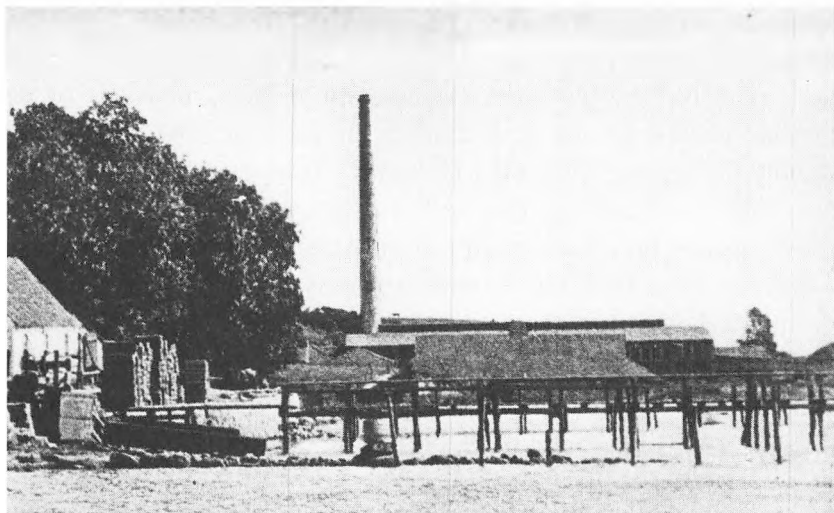
Benniksgårds teglværk

Ved Stranderød foran Høffelbjerg lå Benniksgårds teglværk. Det er efter al sandsynlighed blevet oprettet engang i begyndelsen af 1800-tallet af Benniksgårds ejer Jepsen. På kortene fra 1840-erne er teglværket vist. Af alle 6 teglværker i Rinkenæs sogn var Benniksgård det eneste under kongelig jurisdiktion. De øvrige fem hørte ind under hertugen af Augustenborg.

I modsætning til sin kollega Richelsen på Pelzergård var Jepsen imod den slesvig-holstenske bevægelse. I 1867 flyttede han til København og solgte gården med teglværket til Nicolaj Matthiesen, der i 1883 efterfulgtes af J.H. Jacobsen. Jacobsen moderniserede driften bl. a. ved i 1898 at anskaffe en dampmaskine til drift af teglværksmaskinerne. Jacobsen kunne ikke holde Benniksgård og solgte i 1904 til »Klosterkammer« (forvaltningen af Hannoveransk domænegods). Klosterkammer oprettede et gods ved tilkøb af nabogården (tidl. Koffs gård) og bortforpagtede det sammen med teglværket.

Fra 1908 til 1922 var Matthias Brix forpagter. Denne ejede fra 1912 samtidig jorderne til den gård i Bækken, under hvilken teglværket Brændstoft oprindeligt hørte. Nogle generationer bagud var der slægtsforbindelser mellem M. Brix og teglværksfamilien Henningsen.

I Klostergodstiden blev teglværket endnu engang gennemgribende fornyet og produktionen blev bragt op på 3 ½ millioner teglsten pr. sæson. Leret blev transporteret fra graven på østsiden af Høffelbjerg med tipvogne. En arbejderkaserne blev opført for at

Bennisgård teglværk omkring 1910 da Matthias Brix drev det, set fra Stranderød. Forrest ligger en tørrelade og bagved denne en stor bygning, der omgiver ringovnen. Skorstenen markerer sig kraftigt og giver fjordkysten et præg af industrilandskab.

huse omkring en snes arbejdere. Som det var sædvanligt, blev også her arbejdsholdet ansat samlet for en sæson og blev aflønnet med en fast sum penge plus naturalieydelse. Hertil hørte også et anseeligt mål brændevin. Det fortælles, at brændevinsdunken stod ved indgangen til ringovnen, og at arbejderne ofte tog sig en slurk, når de passerede forbi. Det hårde arbejde i de støvede og meget varme brændekamre kombineret med drikkeriet undergravede mange arbejders helbred.

Under krigen gik teglværket i stå. Arbejderne og Matthias Brix selv var ved fronten. En hård isvinter ødelagde anløbsbroen, og stormen rev taget af flere bygninger. Da samtidig fremtidsudsigterne for teglindustrien var dårlige, veg Klosterkammer tilbage for nye investeringer og solgte i 1918 teglværket til Matthias Brix. Denne genoptog ikke produktionen, men brugte materialerne til at bygge nye lader ved sin gård i Bækken. I dag står kun teglmesterens hus tilbage, nu læge Emborgs sommerhus.

Igennem tiderne har teglindustrien, mere eller mindre godt, ernæret mange familier i sognet. Og ikke kun de mennesker der virkede på selve teglværkerne. Transporten af brændmateriale og de færdige produkter gav gode fragter for galeaser, jagter og andre mindre skibe, der holdt til i Dalsgård, Trappen, Alnor og Sandager. Skibene blev bygget på værfter i Dalsgård og på Toft. Da teglproduktionen blev mekaniseret, opstod der tilmed en maskinfabrik i Bækken Grue (ved Munkemøllebækkens øvre løb), som forsyndede teglværkerne med teglpressere og andre moderne maskiner.

Med udviklingen af den blandede erhvervsstruktur kom der også befolkningsmæssigt nyt blod til sognet. Mange sæsonarbejdere navnlig fra Lippe-Detmold og grænseegnene mellem Tyskland og Polen bosatte sig efterhånden i sognet. Deres efterkommere indgår nu helt naturligt i den lokale befolkning og er blandt de mest aktive i arbejdet for sognets fortsatte trivsel.

Hans Munk Hansen

Kilder.

Rinkenæs kirkebøger. Graastenske godsers Skyld- og panteprotokoller 1810-14 R.K.. Graasten gods teglværker (LA 260). Theilungsacte 1808 Henning Henningsen. Graasten gods jordebøger (LA 153, 155). Rinkenæs kirkestolsregister (LA 276). Licitationsdokumenter, Dalsgård (LA 249). Kontraktprotokoller Graasten gods (LA 1251). Bækken teglværk (LA 257). Amtsforstander, Rinkenæs, byggesager. Landmåling 1875 med tilføjelser, Matrikelarkivet. Samtaler med efterkommere af teglværksarbejdere. Privatarkiv Matthias Brix.

Forfatteren til den følgende artikel er kriminalassistent J. V. Hansen, Haderslev. Han kom som nybagt politimand til Graasten i 1937 og beretter her om livet og forholdene i Graasten for næsten 50 år siden.

J. V. Hansen i den uniform, der anvendtes af det sønderjyske politi til 1938, hvor alle fik rigspolitiets uniformering. (Privateje)

Graasten omkring 1937 / 38

På opfordring skal jeg forsøge at give en skildring af byen, som den forekom mig at være, da min kone og jeg blev borgere i Graasten i forsommeren 1937.

Indledningsvis vil jeg fortælle lidt om, hvorledes byen så ud dengang, og om hvorledes livet levedes på de tider, hvilket vil sige i de sidste par år inden anden verdenskrig brød ud i september 1939 og vendte op og ned på alting.

I begyndelsen af 1930'erne hvade der hersket krise og arbejdsløshed, men i 1937 – 39 var forholdene ved at bedres, men pengene var »små«, og man måtte leve spartansk, om enhver da ellers skulle have sit.

Selv om byen var præget af livlig handel og vækst allerede i disse år, så vover jeg dog at påstå, at man, ikke mindst på baggrund af slottet, som det unge kronprinsepar et år forinden havde taget i brug som sommerresidens, levede en slags Tornerosetilværelse – dog uden at man sov tornerosesøvn – men jeg synes, at netop kronprinseparrets tilknytning til byen var med til ligesom at tilføre hele dens atmosfære noget eventyragtigt.

På byernes »rangliste« var Graasten jo ellers ikke dengang nået højere end til »stationsbyniveau«. Det var jo nok lidt af en torn i øjet, at byer som Augustenborg, Nordborg, Højer, Løgumkloster og Christiansfeld kunne smykke sig med den meget specielle titel af »flække«, som var betegnelsen for »en større landsby med købstadspræg men uden købstadsrettigheder«. For øvrigt eksisterer betegnelsen nu kun i historisk betydning, så Graasten har ikke mere nødvendig at føle nogen form for mindreværd, om nogen da nogensinde har følt noget sådant.

Allerede dengang styrkede det jo nok selvbevidstheden, at man via slottet havde så nær tilknytning til kongehuset, at der nok var større byer end flækkerne, som i hvert fald på dette område gerne ønskede sig i Graastens sted.

Dertil kom, at netop i disse førkrigsår begyndte en udvikling på mangfoldige områder. Således begyndte turister i stadig stigende antal at besøge byen. De kom både over land og vand. Og de kom fra begge sider af landegrænsen.

Det satte andre aktiviteter i gang, efterhånden som det gik op for flere og flere, at Graasten nok ikke var særlig stor, men dog særdeles attraktiv på en mængde områder. Når slotsparkens anlæg var besat, var der stier omkring slotssøerne og i småskovene i byens udkanter, som åbnede muligheder for spadsereture gennem herlig natur.

De ture »man« gik i de år, der her er tale om, var mange. For at begynde nogenlunde i det små, så kunne en tur, der havde sit udgangspunkt i slotsparken starte ved lågen i nærheden af tennisbanen. Kort efter ville man høre vandets brusen over et lille stigbord ved en sluse, som sikrede passende vandstand i den store karpedam over mod Felstedvej og skovridergården, det er den, der kaldes Storedam. Hvis føret var nogenlunde tørt, kunne man ad smalle stier gå langs Slotssøen, forbi fiskemester Handke's bolig og videre ud til Skolegade, og så ad denne ind i byen.

En anden også meget smuk og stemningsfuld tur var det at gå ad stien ved apoteket gennem Vandholm, gennem viadukten under jernbanen, forbi en lille tange overfor slagteriet, hvor børnene havde et sted, som de kaldte »Missekatteskoven«. Videre til vejen gennem Nederstjernen helt ud til kanten af Nybøl Nor, hvor man i forsommeren kunne stryge rejer og om sommeren bade.

Endelig var der en tredje mulighed, nemlig den at fortsætte ligeud gennem Overstjernen til Sønderborg Landevej og tilbage mod byen forbi Anthon og Sønners Maskinfabrik, nu GRAMA.

Det er underligt at tænke på, at den store mark, som da befandt sig mellem Sønderborg Landevej og jernbanelinien afgrænset til

den ene side af Overstjernen og til den anden af skovvæsenets grunde og apotekets have, overhovedet ikke var bebygget, når undtages nogle enkelte huse, som lå ovenfor skråningen ud for Felstedvejs udmunding i Sønderborg Landevej. Tilsvarende var der ikke én eneste bebyggelse på de store marker på den anden side banelinien mellem Nederstjerne og Østersøen, helt over til vejen fra Fiskerisvej gennem Nederstjerne. Dengang kunne man ofte morgen og aften se græssende råvildt på denne mark, som nu er fuldt bebygget.

På markerne udenfor Overstjernen fandtes, omtrent der, hvor nu Orkangervej og en del af Stjernevej ligger, to mergelgrave, i hvilke der var udsat krebs. Det havde selvfølgelig givet disse vandhuller navn af »Krebsedammene«. Fra kanterne af disse »damme« ledede fiskemester Handke og senere fiskemester Damgaard kronprinsesse Ingrid og kronprins Frederiks krebsfangster.

Yderligere en mulighed for at se Graasten og dens smukke omgivelser fra søsiden åbnede sig, hvis man gik ud til Frederik Brun, der boede på Fiskerisvej overfor badeanstalten, og hos ham lejede en robåd mod betaling af 50 øre i timen og så i den roede en tur ud på Sildekulens vand, ja måske helt om i Nybøl Nor for at se hele idyllen fra disse vinkler. I stille vejr var det en både smuk og stemningsfyldt oplevelse. Her kunne man, hvis man lå i nærheden af sejlløbet også få en »vippetur« i båden, når kreaturdamperne sejlede forbi, eller hvis »Villy«, som med sin store halvdeksbåd sejlede færgefart med personer mellem Graasten og Egersund, tøffede forbi.

Det var lidt om byens »udenværker«. Men lad os se lidt på den indre by, for her var også muligheder for oplevelser og tidsfordriv.

På det underholdningsmæssige og kulturelle plan havde man Kurhotellet, Hotel Graasten og Biografen som væsentlige rammer.

Kurhotellet havde kendt bedre dage. Dets oprindelige formål at være rammen om kurophold var ophørt med 1. verdenskrig. Det var ikke muligt at drive det rentabelt, selv om flere af byens foreninger afholdt deres møder og fester der. Det førte en omskiftelig

Kurhotellet blev opført for 100 år siden og var et for den tid imponerende hotel med tårne og spir og et smukt haveanlæg. Det var indtil 1. verdenskrig meget yndet for ferieophold af gæster fra større tyske byer. Billedet er fra hotellets storhedstid. (Lokalhistorisk Arkiv)

tilværelse. I 1941 købte Dansk Nordisk Ungdomsforbund (Det unge Grænseværn) hotellet, og det blev døbt om til Folkunghus, og der indrettedes skole. Under krigen blev bygningen beslaglagt af tysk militær. Nogle år efter krigen kom Folkunghus på tvangsauktion og blev overtaget af Landsforeningen til Gigtens Bekæmpelse, der indrettede bygningen til gighthospital.

På *Hotel Graasten*, hvor hotelejer Johansen og hans kone residerede, var der stil over foretagendet. Hr. Johansen havde tidligere drevet et større hotel i Aarhus, og han søgte på alle områder at leve så nær op til den bedre hotelstil som muligt. På hotellet var ansat faste tjenere, portier samt kokke- og stuepiger. Samme hr. Johansen blev ofte (når han ikke hørte det) betegnet som »Bedstefar«, måske fordi han ikke var nogen ung mand mere, men vel også fordi man, i den lille by, hvis indbyggere ved så mange lejligheder havde ærinde på hotellet, satte pris på ham og hans forretning. Han var måske på nogen områder lidt af en despot, som stillede strenge krav til sit personale, men også til sine gæster. Således kom han på et tidspunkt i karambolage med myndighederne, fordi han havde afstraffet en ulydig og måske næsvis stuepige ved med en ridepisk at tildele hende nogle slag over ryg og bagdel, men det måtte han også betale en bøde for.

Gæster, der ikke kunne indordne sig under hotellets husorden, meddelte han personligt forbud mod at komme på hotellet i kortere eller længere tid, og han håndhævede personligt sådanne forbud. Jeg har selv set ham en aften under et offentligt bal gå ind på dansgulvet og vise en dansende ungersvend, som trodsede et sådant forbud, ud af hotellet med en helt entydig besked om aldrig mere at indfinde sig der, så længe »Bedstefar« var vært. I øvrigt var han en omgængelig mand med en ret konservativ livsholdning. Af skikkelse var han tung og undersætsig med noget grove ansigstræk. I godt vejr kunne man se ham stå på terrassen over hotellets trappe fra torvet, medens han ved sin side havde sin tro følgesvend – en fornem, mørkegrå Bulldog ved navn »Peter«. Enkelte respektløse unge mennesker sagde, at de to på terrassen lignede hinanden.

På hotellet afholdtes fester i ungdomsforeningen, enkelte teaterforestillinger, generalforsamlinger f.eks. i Ringriderforeningen, Handelsstandsforeningen, Graasten Bank, Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere (DSK) og mange flere.

Den tredje af de omtalte rammer om kultur og underholdning var *Biografen*. Den lå dengang, hvor den stadig befinder sig, og bortset fra at indgang og billet salg i årenes løb har fået enkelte »ansigtsløftninger«, er der ikke i det ydre sket de helt store forandringer siden da. Ejer af Biografen var dengang hr. Stehr. Han var, som hr. Johansen på hotellet, en mand af »den gamle skole«. Af bygning var han garderhøj og kraftig. Han bevægede sig med megen værdighed, og hans påklædning var nobel. Man så ham således i reglen kun i mørkt jakkesæt, hvortil han normalt bar en bredskygget, sort hat, der kunne lede tanken hen på Holger Drachmanns hovedbeklædning, som man ser den afbilledet.

Der hørte selvfølgelig vest til hr. Stehr's jakkesæt, og ligeså selvfølgelig bar han guldur, som i en svær guldkæde tværs over maven (der ikke ligefrem førte nogen »tilbagetrukken« tilværelse) var sikret mod tab.

Om jeg ellers husker ret, så var hr. Stehr også sognefoged og lægdsmand. Det er hverv, der ikke mere findes. Sognefogeden var udnævnt af amtmanden efter indstilling via politimesteren. Sognefogeden var tillagt politimyndighed, og han var i denne forbindelse forsynet med politiskilt og guldtræset kasket. Jeg mindes dog ikke at have set Stehr anvende nogen af de sidstnævnte myndighedssymboler, men det har måske sin årsag i, at han blot i sin størrelse og fremtoning var respektindgydende nok. I forbindelse med lægdsmandshvervet var det hans opgave at indføre sognets værnepligtige mænd i lægdsrullen, og drage omsorg for, at de unge, som endnu ikke havde været på en session, kom det for at få deres egnethed til militærtjeneste vurderet. Sognefoged og lægdsmandshvervet var udprægede tillidsmandshverv, men blev dog aflønnet med et lille honorar. Sognefogeden kunne dog udover honoraret have lidt indtægter som stævningsmand.

Til gengæld blev mange sognefogeder i reglen efter mange års tro bestridelse af hvervet benådede med Dannebrogordenens Hæderstegn, der endnu i de tider var meget værdsat af modtagerne.

Om selve biografen er der ikke så forfærdelig meget at sige. For så vidt angik annoncering af repertoiret, så skete det hovedsagelig på lokalt plan ved, at der i vel nok de fleste af byens butikker blev ophængt plakater, på hvilke publikum kunne læse hvilke film, der spillede på angivne dage. Indehaverne af disse ophængningssteder fik for deres ulejlighed lejlighed til at købe billet til forestillingerne til halv pris.

Som politimand mærkede man, at hverdagen i den lille, dejlige by var præget af en vis landsbymentalitet. Det var et lille samfund, hvor alle – stort set da – kendte alle, og hvor man fik et klart indtryk af på samme tid samhørighed og en opdeling i personkredse. Selv om ingen klare skel syntes at skille disse kredse, så var nationalt tilhørsforhold et meget væsentligt punkt, når en fremmed skulle vurderes, placeres og måske accepteres i det lille samfund.

Andre personkredse dannedes også indenfor de forskellige religiøse bevægelser, som f. eks. Pinsemissionen og Oxfordbevægelsen, der netop i de år var »på mode«.

Byens hverdag var ellers præget af tilstedeværelsen af mange, men ikke særligt store virksomheder indenfor snart sagt hele næringslivet. Af de lidt større virksomheder kan eksempelvis nævnes Slagteriet, Kulhandelen, Bøghs trælasthanhandel samt foderstoffirmaet Lyck og Co. Der var mange købmandsbutikker og specialforretninger, men selv om en hel del af dem findes endnu, omend i større og flottere form, så kunne det måske være interessant at se lidt tilbage på dem, som ikke er mere.

Lad os først se lidt på hvilke forretninger, der er forsvundne fra »strøget« Slotsgade – Borggade.

Kommende fra slottet ville man først bemærke »Kaffe Schmidt«s forretning i dengang Bernhardt Petersen ejendom. Lidt længere henne og på samme side af gaden fandt man fru Schumacher Nielsens hatteforretning, Biehls papirhandel og trykkeri, cyk-

lehandler Hansens butik og værksted. Så fulgte Günther Schmidts forretning med kolonial og isenkram. Lidt længere fremme, men også i Sandvejs ejendom, fandtes »Herre Hus Central« v. Andreas Christiansen, medens Sandvejs fjerkræslagteri befandt sig i en bagbygning ud mod slotssøen. Med fælles indkørsel til fjerkræslagteriet fandtes i baghuset til slagter Petersens forretning »Carlsberg Depotet«, hvis indehaver Lorenz Borts, hørte til blandt byens kendte skikkelser. Borst kørte selv sin lastvogn på de daglige ture omkring til kunderne i oplandet. Hans tro medhjælper og ledsager var i mange år Hugo Gaul, som foruden at bære ølkasser ind til kunderne, som i stor udstrækning var værtshusholdere og hotelfolk, tog sig af den praktiske side af repræsentationen, idet Borst fornuftigvis ikke fandt det tilrådeligt, om han selv skulle føre bilen og på samme tid udføre dette hverv. Borst nøjedes så med at være til stede, føre samtalerne med forretningsforbindelserne og give det øl ud, som skulle serveres i repræsentative øjemed, medens Gaul på sin rolige facon klarede resten, åbenbart både til sin egen og Borst's udelte tilfredshed.

Når Borst havde indrettet sit depot netop i bagbygningen til slagter Petersens ejendom, var det nok ingen tilfældighed, idet slagtermester Petersen sen. tidligere havde drevet et ølbryggeri der.

Kommet forbi slagter Petersens ejendom fandt man Max Torn's broderi- og lingeriforretning, der hvor senere »Bemo«s butik blev etableret. I samme opgangs modsatte side fandt man indgangen til cigarhandler Hans Frederiksen's tobaksforretning. Videre fremme kom Stenders bageri, og umiddelbart forbi dette en lille kiosk, som blev drevet af redaktør Møller, som var lokalredaktør af dagbladet Heimdal og derfor i daglig tale hed »Heimdal Møller«. På den måde var byens borgere altid klare over, hvilken Møller, man talte om.

I den følgende bygning havde »Irma« til huse. Det var her den sidste kaffe legalt blev solgt, efter at krigen havde sat en stopper for nye tilførsler af denne eftertragtede vare. Lidt længere fremme i huset, hvor nu Kaj Niensens forretning findes, havde dr. Reuter sin

bolig og konsultation. Det næste hus tilhørte apoteker Andersen sen., og her drev sønnen Svend Andersen materialhandel. I samme opgang overfor havde cigarhandler Thomsen sin vin- og tobaksforretning. I den følgende ejendom, hvor nu Sparekassen har etableret sig, havde Graasten brugsforening til huse. Her residerede uddeler A. P. Damgaard med foreningens stifter, Frederik Latsch, som formand. I et følgende hus førte den lokale sparekasse en uadtil ret beskeden tilværelse med sparekassebestyrer Jorsahl som leder.

Brugsforeningen begyndte allerede kort efter 1920 i beskedne lokaler på Torvet. Pladsmangel nødvendiggjorde udflytningen til Ulsnæs.
(Lokalhistorisk Arkiv)

Dernæst fulgte H. Bocks skotøjsforretning. Derpå slippen ned mod slotssøen, hvor biografen havde udgang. Som nabo til biografen havde Nørregaard sen. sin materialhandel. Efter biografen lå frisør Behnke sen. gamle ejendom med herre- og damesalon. Længere fremme igen havde fru Rosenbeck sin lille tobaksforretning. Nogle ejendomme endnu længere fremme lå Fritz Johannsens Gæstgivergaard, der i daglig tale blev omtalt som »æ pannehus« (nu det lidt fornemmere navn Axelhus) – nok fordi, det var tækket med jernblikplader. Som »rosinen i pølseenden« lå så til sidst Henriksen vinhandel, Fedder Martinsens købmandsbutik, og umiddelbart efter den »store eg« bager Jensens forretning og frisør Jespersens frisørsalon.

Gik man så over på gadens modsatte side og fulgte fortovet i retning tilbage til vort udgangspunkt, ville man straks lægge mærke til et smukt hus, der ejedes af hestehandler Madsens enke. I dette hus var det netop i disse år, at den unge læge Svend Trøst Emborg etablerede sin praksis i Graasten. Lidt længere henne i gaden fandt man »Den blå Butik«. Den blev drevet af en mand ved navn Jørgen Hansen, men for at han kunne kendes fra andre med det samme navn, kaldes han til daglig »Jørgen blå butik«, så vidste man, hvem der taltes om.

Derpå fulgte cykle- og radioforhandler Rasmussens forretning og værksted. Efter elektriker Frydendall's ejendom fulgte Schous sæbehus, Slakteriudsalget, glarmester Alnor, Jacobsens store købmandsforretning og endelig på hjørnet af Jernbanegade »Magasin du Nord«, hvis indehaver, Alfred Johansen, nogen tid forinden havde overtaget ledelsen efter sin fader. På modsatte side af Jernbanegade blev man nu konfronteret med Hotel Graastens store rejsestald, som næsten lå ude på gaden. I et mindre hus mellem hotellet og Clausens møbelforretning havde Graasten Folkeblad dengang indrettet et redaktionskontor. Her kunne man normalt træffe bladets ansvarshavende redaktør og udgiver fru Thora Jensen, gift med trafikekspedient Jensen, der var en kendt mand i byen, og som derfor i almindelighed blev omtalt som »Alverdens Jensen«.

I sadelmager Iver Clausens ejendom havde sønnen Holger Clausen nylig begyndt sin møbelforretning, medens senior havde sit sadelmagerværksted i et mindre baghus.

Skilt fra Clausens ejendom ved en smal passage gennem hvilken man kunne gå igennem til brandstationen og kommunekontoret i Ringgade, lå et gammelt hus, hvor skrædder Jacobsen bl. a. boede med sin familie og havde skrædderforretning. Dette hus var så gammelt, at man endnu i slutningen af 1930'erne havde egen brønd og pumpe i gården.

Nået så vidt var vi kommet til området, hvor nu rådhuset ligger. Her lå Kraags Hotel, der nok er en nærmere omtale værd, før vi går videre. Der er sikkert mange, der husker, hvorledes Kraags Hotel så ud.

Hotellet lå på hjørnet af Slotsgade og Nygade med facade mod Slotsgade kun trukket nogle centimeter tilbage fra gadens kantsten. Hvis man forlod hotellet ad hoveddøren mod Slotsgade trådte man i bogstaveligste forstand lige fra hotellets trappesten ned på gaden. I fortsættelse af facaden var der opført en ca. 2 meter høj mur omkring hjørnet til Nygade og helt hen til Handelsbankens grund, dog i Nygade trukket tilbage, så der langs muren var plads til et rimelig bredt fortov. Muren var desuden gennembrudt, så der dannedes en indkørsel fra Nygade til hotellets baggård. Ud mod torvet fandt man dels siden af hovedbygningen og dels en fløj med beboelse i stueetagen ud mod torvet og dels med rejsestald ud mod baggården, til hvilken der fra torvet var tilkørselsmulighed gennem en porthvælvning, en såkaldt gennemfart. Hotellets »skænkestue« be fandt sig i hjørnet af hovedbygningen ud mod Torvet og Slotsgade, og til skænkestuen var der adgang fra såvel fra gaden som fra gennemfarten.

I hotellets baggård afholdtes *Grisemarked* på bestemte, faste ugedage. Da grisemarkedet i Graasten jo nu er »en saga blot«, vil jeg skildre livet på stedet en sådan markedsdag.

Fra den tidlige morgenstund begyndte grisehandlerne at komme kørende med deres pattegrise anbragt i tremmekasser til markedet.

En del af grisene blev aflæssede i de tremmekasser, de havde været anbragt i under transporten, andre grise blev under skrig og skrål, som kun pattegrise kan præstere, halet ud af kasserne og anbragt i andre kasser på jorden. I kasserne var der anbragt halm, så grisene ikke frøs, og på den lille markedsplads fandtes der et halvtag, hvorunder grisene kunne anbringes i fugtigt vejr.

Samtidig med at grisehandlere og grise indfandt sig på markedet, mødte der købere på stedet, og aflæsningen af grisene var dårligt begyndt, før handelen var i gang. Det var i reglen købere, som straks havde udset sig grise, som de ønskede at købe. Andre købere holdt sig mere iagttagende tilbage for at se, dels hvor mange og hvilke grise, markedet blev tilført netop denne dag, men også for at danne sig et indtryk af dagsprisen.

At overvære handelen på sådan et grisemarked, hvor hele dets atmosfære var koncentreret indenfor et meget lille område, kunne

Kraags Hotel på Torvet i 30'erne. (Lokalhistorisk Arkiv)

være en morsom oplevelse. Morsomst var det dog nok, når man havde overværet nogle markedsdage, så man var klar over, at selv om to parter i en sådan torvehandel tilsyneladende gjorde alt for at gøre modparten lidt til grin eller måske fremstille sig selv snart som en meget vidende og snart som en meget godtroende mand, så var hele dette spilfægteri blot noget, der »hørte sig til«, hvis man skulle kunne hævde sig i disse omgivelser. I virkeligheden var det tydeligt, at der var tale om en form for sport. Under sådanne ordskifter i forbindelse med en handel, søgte sælgeren ofte ved ligefrem at skamrose sin vare at overbevise køberen om, at han egentlig havde forlangt alt for lidt for sine grise, og at køberen skulle skynde sig at »slå til« med handelen, inden sælgeren trak sit tilbud tilbage.

Køberen var i reglen lige så »røget«, som sælgeren var »speget«, så han satte i med at nedvurdere de stakkels grise til at være blandt de dårligste, som netop denne dag var tilført markedet. Når hele dette ordskifte var nået et vist højdepunkt, kunne man så se, at køberen greb sælgerens højre hånd med sin venstre, idet han trak den lidt hen imod sig. Derpå slog han med sin flade højre hånd ned i sælgerens fremstrakte højre håndflade, idet han samtidig fremkom med sit »bud« på grisene. Hermed var handelen dog i reglen ikke afgjort. Parterne fortsatte som regel nogen tid med udveksling af tilbud og bud indtil disse var nået så tæt på hinanden, at der måske var mindre end 1 krone pr. gris parterne imellem. Så skete det ikke sjældent, at den ene part »slog til« og accepterede den anden parts bud på betingelse af, at denne så til gengæld »gav lidkøb«.

Ofte endte en handel så med det, og parterne gik ind til Kraag, hvor de i skænkestuen fik deres »lidkøb«, som bestod i hvert fald i en omgang punch eller øl til de handlende og evt. medvirkende.

Grisemarkedet tiltrak mange fra oplandet. Nogle kom af nysgerighed og for at følge med priserne, andre for at købe grise, og samtidig, når man nu var i byen, få ordnet andre indkøb. Så på disse markedsdage var der mange andre end Kraags Hotel, der kunne glæde sig over lidt mere omsætning.

På grisemarkedet ville man som regel træffe i hvert fald én bestemt mand, og han hed Peter Dall. Han var at træffe på markedspladsen fra den tidlige morgen som hotellets repræsentant. Han var stedse parat til at gå til hånde, og i en snæver vending at »skyde« lidt på ved en træg handel. Han var en mand, der gerne gav et godt råd, ligesom han var en lun fortæller om egne oplevelser.

Peter Dall var invalid fra første verdenskrig. Han var en udpræget »handelsmand«, der bl. a. supplerede sine indtægter ved at køre omkring i oplandet med et lille enspænderkøretøj for at opkøbe »gammelt jern«, som han derefter solgte til produkthandler Asmusen på Stengeroddevej.

Grisemarkedet blev allerede i 1938 lukket i forbindelse med en voldsom mund- og klovesygeepedemi, som da hærgede landsdelen. Det kom godt nok i gang igen, men da blev det meget begrænset af krigen og besættelsen.

Også Kraags Hotel forsvandt senere. Det blev revet ned for at give plads til byens nye fornemme rådhus, der nu for en del ligger på hotellets gamle grund, medens resten af den er behersket af det smukke anlæg med springvand og »Graastenpige«, så det nu er hende, der dominerer på grisehandlernes gamle domæne.

Vi går nu fra hotellet og tværs over Nygade, hvor vi på hjørnet af Nygade - Slotsgade havde Hollesens urmager- og guldsmedeforretning liggende. Næste ejendom var »Den gamle Kro«, hvor frk. Kirsten Jepsen residerede. Selve kroen ligger der som bekendt endnu, men dens store rejsestald med gennemfart og toppet brobelægning er derimod borte. Mellem selve krobygningen og rejsestalden var der en ret smal passage. Gik man ind gennem denne, ville man opdage, at øhandler Hans Kock sen. der havde havde sit øldepot for Sønderborg Bryggeri. Hans Kock sen. var af bygning ikke særlig høj, men han var alligevel en personlighed, som man hurtigt lagde mærke til som ny i byen. Til transport af varerne fra depotet havde han en Ford lastbil, som vel lastede et par ton. Vognen var som bygget til at passere gennem slippens åbning mellem kro og rejsestald, så den bogstavelig talt passede til den som hånd

i handske. Det er måske nok et spørgsmål, om andre end samme Hans Kock ville have kunnet manøvrere køretøjet ud og ind der.

Kock havde sine egne meninger om tingene. Han var en mand, som gerne ville have »et hold snak«, når jeg tilfældigvis traf ham under patruljeture i byen, og vi havde mange forskellige emner til debat. Blandt dem husker jeg særligt en diskussion om det at føre bil, hvis man var spirituspåvirket i en sådan grad, at det ikke kunne gøres på fuldt betryggende måde. Min profession taget i betragtning var jeg selvsagt nødt til at fremhæve både det ulovlige og også det amoralske i at føre bil i en sådan situation. Kock derimod var mere frisindet. Han syntes ikke, at der var nogen grund til at straffe spirituspåvirkede bilister, hvis de blot kørte forsigtigt og med hensyntagen til egen situation og den øvrige færdsel. Selv sagde han, at det for ham ikke var noget problem at køre sin ølbil hjem, selv om

Den gamle Kro. Rejsestalden er endnu ikke nedbrudt.
(Lokalhistorisk Arkiv)

han skulle have fået lidt rigeligt at drikke. I så fald kørte han blot langsomt – ofte kun i 1. gear – uanset hvor langt han skulle køre, og han var altid i stand til at køre bilen ind gennem kroens smalle slippe.

Nu tror jeg nok, at Kock med sine teorier gerne har villet udfordre en ung og uerfaren politimand til diskussion, måske for på den måde at danne sig et indtryk af min nidkærhed i tjenesten, og jeg har slet ingen grund til at tro, at Kock førte bil, hvis han var beruset, og nok har jeg aldrig set ham køre særlig hurtigt, men til gengæld heller aldrig kørende i 1. gear over længere strækninger. Derimod har jeg mange gange set ham køre ud og igennem den smalle slippe ved kroen.

Kommet forbi Den gamle Kro kom man til guldsmed Jacobsens forretning, og lidt længere fremme i nogle gamle, lave, ja næsten bazaragtige bygninger havde skrædder Jensen sin forretning. Denne række gamle ejendomme hen til Havnegade er jo helt fjernet. Før det skete, passerede det ikke helt sjældent, at biler fra Sønderborgsiden kom ind i byen med så stor fart, at de ikke kunne klare svinget i gadens højre hjørne, men skred så langt over i venstre side, at de tørnede ind i de gamle huse. Færdselsuheld er altid kedelige, men på dette sted var de nu særlig uheldige, fordi hele den gennemgående trafik til og fra byen i så fald blev blokeret.

Nu hvor vi har set lidt af »Strøget«, vil vi også se lidt på sidegaderne og prøve at genkalde lidt af det, som var der dengang.

I Havnegade havde stenhugger Carsten Kühl sin stenhuggervirksomhed, og ved siden af havde Franz Thomsen sin vognmandsforretning. Så kom Fr. Latsh's fjerkræslagteri, der lå, hvor nu fjernvarmecentralen er beliggende. Oppe på »bjerget« havde Bock sit fiskerøgeri, medens man længere fremme kom til Hermann Bøgh's store trælasthanandel, der havde beboelses-, kontor- og lagerbygninger på begge sider af gaden og langs jernbanelinien mellem denne og A.D.Jørgensensgade på de områder, hvor nu den nye brandstation ligger. I denne store virksomhed havde bilerne endnu ikke holdt deres indtog. Derimod havde man 2 spand svære heste

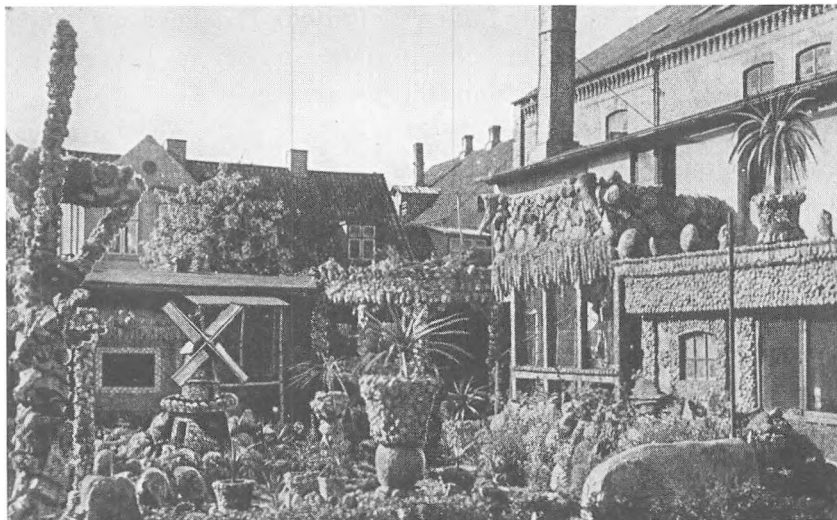
kørt af hver sin kusk. Der var virkelig ro og balance i billedet, når man så disse langvogne belæssede enten med svære kævler eller lange granstammer kommende i sindigt tempo kørende hjemad fra omegnens skove mod trælasthandelen med kusken siddende sideværts oven på lasten.

Fortsatte man over jernbanen, som på dette sted da var lukket med bomme ved togpassage, kom man til slagteridirektør Skensveds bolig og til selve slagteriet.

Den næste sidegade er så Nygade, som totalt har ændret udseende siden de år, der her tales om. Dengang var gaden brolagt, hvilket havde en betydelig trafikstøj til følge, ikke mindst når hestekøretøjer kørte i trav gennem gaden.

Ser vi på gaden med udgangspunkt ved Kraags Hotel, så lå der vis à vis hotellet dengang Hollesens ejendom. Derpå Arne Borgens boghandel. Da gaden er så forandret, er det mig ikke muligt her at beskrive, hvor tidligere forretninger lå i forhold til den nuværende bebyggelse. Jeg vil lidt i flæng nævne nogle af de virksomheder, som nu er helt forsvundne.

Således havde læge Hans Storm sin praksis nabo til Handelsbanken. Noget længere nede i gaden men på samme side havde Amanda Brodersen sin broderiforretning, ligesom boghandler Bock havde sin boghandel der. Lidt længere endnu havde overretssagfører Faber sit kontor. I samme side fulgte så E. Petersens installationsforretning. Derpå dr. Nielsens ejendom og praksis. Så kom Nis Hansens særprægede »stenhus« med bageri og baghave. Nis Hansen var handelsmand og havde mange interesser. Således havde han i tidens løb beklædt hele sit hus med sten hentede ved stranden og indlagte i husets puds, så der dannedes forskellige mønstre og motiver. I baghaven havde han oprettet et anlæg, som han kaldte stenhaven. Her var opbygget bure, i hvilke han holdt forskellige fugle og dyr. Der var således forskellige duer, en tam allike, en rødbræv, en helt tam ilder og en halvstor abe, som i modsætning til ilderen var ret vild og arrig, sikkert nok som følge af, at besøgende børn drillede den, så den nærmest måtte betragtes

Baghaven til Nygade 20 med Nis Hansens særprægede udsmykning, ca. 1930.
(Lokalhistorisk Arkiv)

som værende ondskabsfuld. I haven havde Nis Hansen i beton fremstillet figurer forestillende forskellige af tidens kendte mænd som f. eks. Stauning. Hansen så gerne, at man aflagde hans have et besøg. Han tog ingen entré, men så dog gerne, at gæsterne købte postkort visende seværdighederne. Disse postkort kunne foruden i selve haven købes hos Nis Hansens kone, som havde en lille tobaksforretning i forhuset.

Stadig på samme side af gade ville man lidt længere fremme komme til Nielsens dampvaskeri, Ingvard Petersens frisørsalon og Neidhard's købmandshandel. Så var man kommet til baneoverskæringen, som var forsynet med bomme betjent fra banegårdens perron. Helt for enden af gaden lå nede ved havnen Graasten Toldsted, hvor toldforvalter Madsen både boede og var chef.

Fulgte man gaden fra havnen, ville man lige forbi Kurhotellet bemærke en ret stor bygning, hvori der fandtes et maskinværksted. Så fulgte Johannes Jakobsens skibshandel. På vej tilbage mod Slotsgade fandtes flere små virksomheder, af hvilke nogle stadig

findes i gaden under andre former og forhold. Hvad der dog helt er forsvundet er Strøhs bageri, conditori og café, der var beliggende i en stor ejendom vis à vis Handelbanken.

Nygade var dengang en stærkt trafikeret gade, idet en meget væsentlig del af trafikken til havnen og slagteriet gik ad den.

Men også Jernbanegade var stærkt befærdet, da al rutebiltrafikken og det meste af den øvrige trafik til og fra banegården foregik her.

Selv om en del forretninger i denne gade har skiftet ejer og karakter uden at ændre meget i gadens udseende, så var dog mange forhold anderledes omkring 1937. Således havde hotellets mur her sit forløb helt hen til ejendommen, hvor urmager Bleshøi til den ene side og Andreas Johansen til den anden havde henholdsvis deres urmager- og guldsmedeforretning og fedevareforretning. Nabo dertil var Ulldal's manufakturforretning. I det høje, hvide hus på hjørnet af Ringgade fandt man fru Krentzen's pensionat, som sikkert huskes af mange fra dengang. Så fulgte en lille engstrækning, før man kom til Jernbanehotellet, hvor søstre Thomsen da nylig havde etableret sig som hotelværter. Kommende fra Borggade ville man have lagt mærke til slagter Elley's slagterforretning, der lå som nærmeste nabo til politistationen og politikontoret. Dernæst fulgte dommerbolig og domhuset, som da var ganske nyt. Længere fremme mod Stationsvej havde skrædder Linck og kriminalassistent Pilegaard deres villaer.

Nu var man så fremme ved banegården, hvor stationsforstander Kjeldgaard var chef.

Noget specielt for Graasten banegård var dengang en opslags-tavle ved indgangen til perronerne, på hvilken der i nydeligste versemål var tilkendegivet visse begrænsninger af trafikken.

Verset lød nogenlunde som følger:

Cykling ej tillades kan,
eller færd med hestespand,
ung og gammel, hver især,
skal gå trygt og roligt her.

Ja, så stilfuldt kunne det siges i de dage, og henstillingen blev efterlevet.

Banegården, der også var rutebilstation, var på disse tider et lokalt trafikcenter, idet rutebiler og tog da var de mest benyttede transportmidler over blot lidt længere afstande, medens cykler benyttedes over de korte afstande. Også trafikken med gods var betydelig. Fra tog og rutebiler blev pakker og gods indleveret på banegårdens pakhus, hvor Wollesen til daglig kunne træffes, medens vognmand Franz Thomsen foretog udkørsel af pakker og gods i entreprise. Pr. hestekøretøj sørgede hans folk for, at forsendelserne blev bragt ud til adressaterne. Også posthusets post blev afsendt fra og modtaget på banegården. Breve anbragt i en postsæk transporteredes sammen med pakkeposten i en lang, tohjulet trækvogn, som blev skubbet eller trukket af den tjenstgørende posttjenestemand på strækningen mellem posthus og banegård. Postforsendelserne blev på perronen henholdsvis modtagne fra og afleverede til personalet i togets postvogn direkte fra den omtalte trækvogn.

I forbindelse med togs ankomst og afgang kunne der, ikke mindst i aftentimerne, udspille sig et vist folkeliv omkring og inde i banegården. For det første kom en del af de rejsende i god tid før togets afgang, for det andet lagde en del mennesker spadsereturen om forbi banegården, idet der her ofte var lejlighed til at træffe bekendte.

Udover dette var banegården i lighed med fortovet ved biografens indgang og nichen foran skotøjshandler Bocks forretning steder, hvor en del unge mennesker mødtes i deres fritid. Vel nok til egen omend ikke udelt til andres fornøjelse.

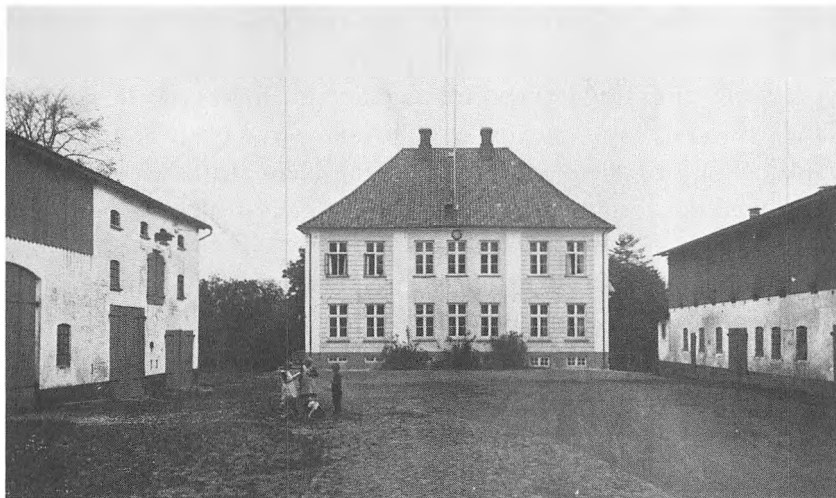
Udenfor på pladsen foran banegården havde rutebilerne holdeplads. Her ankom rutebiler fra DSB mellem Sønderborg og Kruså. Rutebilkørslen til Aabenraa udførtes hovedsagelig af Aabenraa Rutebilselskab, medens der mellem Graasten og Padborg blev kørt af et privat rutebilselskab, hvis indehavere senere sammen med deres rute blev overtaget af DSB. I hvert fald den ene af disse indehavere blev senere en meget kendt rutebilchauffør. Hans navn var

Marius Jensen, men han var nok bedst kendt af de fleste på hans rute som slet og ret »Marius«.

Overfor banegården lå Liekers store gartneri, som strakte sig fra Jernbanegade langs »æ Hårbüttelsti« til de bebyggede grunde ved Ahlefeldvej og videre langs disses skel til Elleygade. Det vil sige hele det område, hvor der nu er anlagt servicestation, og hvor boligkomplekset »Solgården« ligger.

Ja, så var der jo Elleygade. Her fandt man den tyske privatskole og Graasten Husholdningsskole. På gadens modsatte side lå sygekassens kontor, hvor kontorbestyrelsen hed Johannes Kock. Han var dengang medlem af sognerådet, og afløste senere dommerfuldmægtig Petersen som sognerådsformand.

Nu var det måske på tide at tale lidt om den uanselige Ringgade. I en villaejendom med beboelse på førstesalen, havde hele den kommunale administration til huse i stueetagen. I disse kontorer herskede kommunesekretær Blønd sammen med kontorassistent Petersen og en elev. På kommunekontorerne havde publikum i hovedsagen kun adgang til det ene rum, nemlig rummet hvor hr. Petersen og eleven residerede og foretog de fleste ekspeditioner, medens hr. Blønd førte en fra det almindelige publikum mere tilbage trukket tilværelse i et mindre lokale, hvortil der for publikum normalt kun kunne tilstedes adgang efter, at hr. Petersen havde anmeldt den pågældende og fået hr. Blønnds tilladelse til at lade vedkommende træde ind. En vis undtagelse gjaldt dog, når nogen indfandt sig for at betale skat. Sagen var nemlig den, at hr. Blønd både passede kassen og bogholderiet. Han var således i bogstaveligste forstand vogter af »skattens mønt« og dertil ret nidkær i sit embede. Ret overfor kommunekontoret blev den nye børnehave bygget i disse år og indviet af kornprinsesse Ingrid. Den afløste frk. Schrøders private børnehave, der hidtil havde haft til huse i frk. Schrøders hjem i Havnegade. Den nye børnehave blev i mange år derefter ledet af frk. Schrøder. Mange nu voksne »Graastenerne«, som dengang kom i børnehaven, husker denne og ikke mindst frk. Schrøders store arbejde og omsorg for de små.

Palæet, mens det endnu var landbrugsejendom.
Store avlsbygninger flankerer den statelige hovedbygning.
(Lokalhistorisk Arkiv)

En bygning, som man ikke må undlade at omtale er »Palæet«. I de år, vi her taler om, var palæet en stor bondegård midt inde i byen med store jordtilligender udenfor denne.

Inde i byen lå gårdens fornemme hovedbygning med store stald- og avlsbygninger på begge sider af en stor gårdsplads ud mod Ahlefeldvej.

Gårdens jorder lå udenfor byen stort set på begge sider af Ahlefeldvej strækkende sig i en bred stribe fra Sildekulens bred helt over til Færgevejen og grænserne til Alnor. På den anden side strakte Palæets marker sig på begge sider af jernbanelinien helt ud til Årsbjerg og på begge sider af »Godtes Grue«, som den slugt, der danner leje for en del af bækken med udløb i Sildekulen, blev kaldt.

På Palæet var der stort kreaturhold. Om sommeren kunne man se gårdens mange køer græsse på de udstrakte marker, og det gav nok en del forurening, når man forsommer og efterår skulle have kreaturerne henholdsvis ud og hjem igen, idet transporten foregik

ved, at dyrene gik på vejen. Det gav jo en del »klatteri« samme-
steds. Lignende problemer kunne forekomme, når de tunge roe-
vogne om efteråret transporterede roer fra markerne til gården.
Der var jo tale om hestevogne, og problemerne opstod ved, at der
faldt fedtet jord på vejen, dels fra vognhjulene og dels fra hestens
hove med det resultat, at vejbanen i fugtigt vejr blev endog meget
fedtet.

For så vidt angår udkørsel fra gården af staldgødning og ajle var
tilsvarende forhold gældende, blot at man der oven i købet havde
en meget udtalt landlig odeur. Ingen talte dog dengang om egentlig
forurening, men hensynet til færdselen kunne en enkelt gang være
årsag til, at man som politimand havde en samtale med bestyrer
Lund, som herefter lod de gener fjerne, som kunne fjernes. Den
landlige odeur kunne selvsagt ikke fjernes, men på de tider var der
da slet ingen, der talte om miljøforurening.

Vi kan ikke slutte en omtale af Palæet uden en omtale af også
Palæets daværende ejer, enkefru Marie Petersen, som foruden at
styre sin store gård også øvede betydelig indflydelse på byens liv,
ikke mindst på det nationale område.

Fru Petersen var en markant personlighed. Hun var sikker del-
tager ved ungdomsforeningens møder, afstemnings- og genfore-
ningsfester på Hotel Graasten og i reglen også taler ved disse lejlig-
heder. Ingen, der hgar hørt fru Petersen fortælle erindringer fra
»Prøjsertiden« og hørt hende fortælle om den begejstring, som hun
havde følt og stadig følte, hver gang hun på disse festdage kunne
»hejs æ Flagg«, vil kunne glemme hende eller hendes stoute frem-
træden.

Der er en anden bygning eller institution om man vil, som på de
her omtalte tider var meget centralt placeret i byens forbindelse
med omverdenen, og det er *Posthuset*. I denne bygning var der i
1937 og i en del år fremover både posthus og telefoncentral. Begge
manuelt betjente.

For posthusets vedkommende er der vel i princippet ikke den
helt store forskel mellem da og nu.

Med hensyn til telefoncentralen er det noget helt andet. Her sad et antal damer, hvis opgave det var at etablere forbindelse mellem telefonabonnenterne indenbys og udenbys. Disse forbindelser etableredes ved, at damerne på begæring fra en abonnent, der ringede op, satte »propper« ind i diverse nummererede huller på en stor lodret tavle, som de havde foran sig.

Da det kunne ske, at en opringer glemte at »ringe af«, var centraldamerne nødt til »lytte med« – det kunne de nemlig – både for at sikre sig, at en forbindelse virkelig var etableret, men også for at kontrollere om den stadig var i gang.

De omtalte centraldamer var kendte af hele byen. De havde selvsagt tavshedspligt med hensyn til det, de mere eller mindre le-galt lyttede sig til på centralen. Det er mit indtryk, at de overholdt denne pligt, men det er også mit indtryk, at de samme damer som oftest var meget velorienterede om abonnenternes private forhold både internt og udadtil, og det må vist anses for såre menneskeligt. Mig bekendt førte sådan medhøren og til en vis grad medviden ikke til problemer. Vi kendte jo dengang stort set hinanden i den lille by og selvsagt dermed også disse elskværdige damer, så hvis der mod sædvane skulle komme en lille »kurre« på tråden, så kunne den straks gattes ud og glemmes med det samme.

Og så lidt om *politiet i Graasten*, og om det en politimand beskæftigede sig med.

Fra genforeningen og indtil den 1. april 1938 var ordenspolitiet i Sønderjylland det eneste ordenspoliti i Danmark, som var statsansat, medens ordenspolitiet i landets øvrige politikredse var kommunalt ansat. Kriminalpolitiet var statsansat overalt i landet, så i den henseende skilte kriminalpolitiet i Graasten sig ikke ud fra landets øvrige kriminalpoliti.

I de sønderjydske amter havde ordenspolitiet officielt betegnelse som : »Ordenspolitiet i de sønderjydske landsdele«. Normering, aflønning og andre personaleforhold ordnedes i København, hvor en politiinspektør under statspolitichefen havde dette område som sit regie. Ansvar for tjenestens udførelse lå hos politimestrene –

hver i sin kreds –. Som et mellemed mellem de sønderjydske politikredse og administrationen i København var der oprettet en stilling som politiadjutant. Embedet var besat med amtmand over Aabenraa-Sønderborg amter, Kresten Refslund Thomsen, og en særlig afdeling under politimesteren i Aabenraa arbejdede i nær tilknytning til det.

Den 1. april 1938 trådte loven om et rigspoliti i kraft, og fra dette tidspunkt var alt dansk politi statsansat, og det specielle ordenspoliti i de sønderjydske landsdele sluttede hermed formelt sin æra, selv om det i praksis blev ved at bestå endnu i mange år. De særlige uniformer som det sønderjydske ordenspoliti havde anvendt blev ombyttet med de uniformer, som rigspolitiets uniformerede personale skulle være iført, men de sønderjydske politifolk benyttede dog endnu i en del år de gammelkendte og helt prunkløse uniformer i den tjenstlige hverdag.

I 1937 hed Graasten politikreds »Politikreds nr. 70, Lundtofte og Nybøl herreder, Graasten«. Politimesteren hed Axel Bjerre. Politimesteren var også rigsdagsmand og medlem af Landstinget. Som tidligere nævnt var politistation og politikontor etableret i den ret store villabygning i Jernbanegade mellem slagter Elley og dommerboligen.

Den, der skriver disse linier, blev ansat som politibetjent på prøve i Graasten den 1. april 1937 og tiltrådte tjenesten der den 15. maj 1937 efter at have gennemgået et 6 ugers kursus på en politiskole, som i København var henlagt til nogle gamle bygninger i Frederiksholms Kanal, i hvilke der i fordums dage havde været hestegardekaserne.

Da det ikke straks var muligt at skaffe en lejlighed, var jeg i begyndelsen indkvarteret i »Den gamle Kro«, hvor Kirsten Jepsen var værtinde. Allerede i juli samme år fik min kone og jeg en lejlighed i det såkaldte »Assistenthus« i Nygade nr. 19, og vi boede der i de følgende 17 år. Ejendommen ejedes dengang af rentier Jabsen, Aabenraa. Jeg forestiller mig, at huset havde fået sit specielle navn, fordi der i det var 6 lejligheder, af hvilke de tre var beboede af

»assistenter«, nemlig postassistent Pettersen og bankassistenterne Jonny Hansen og Rambou. Foruden os boede der på dette tidspunkt en kriminalbetjent Kaj Larsen og overbetjent Laurits Larsen i huset. Sidstnævnte var i mange år formand for Graasten Roklub og dermed et kendt ansigt blandt byens yngre mennesker. Hans ældste søn, Hans, var på det tidspunkt i købmandslære hos købmand Chr. Jacobsen i Borggade. Samme Hans Larsen blev med årene mindst lige så kendt som sin far, ikke blot i byen men også i omegnen, som »Bemo-Larsen«.

Dagen efter, at jeg havde tiltrådt tjenesten, blev jeg beordret til paskontroltjeneste på Kollund Mole. Jeg må lige fortælle, at dengang blev al paskontrol med passagerer på de såkaldte Fjordbåde foretaget på Kollund Mole. Alle de rutebåde, som anløb fra eller sejlede mod Flensborg, skulle anløbe Kollund Mole for sådan kontrol. Det gjaldt også de både, som skulle til Graasten eller anden anløbsplads ved Flensborg Fjord.

Som legitimation i paskontrollen benyttedes selvsagt nationalitetspas, altså almindelige rejsepas, men dertil kom, at man for en betaling af 10 øre i paskontrollen kunne få udleveret en art pasformular, som den rejsende så fyldte ud og fik stemplet i paskontrollen. En sådan legitimation var kun gyldig for en ud- og indrejse samme dag og ved samme paskontrol, som oprindeligt havde stemplet det. Et sådant »pas« blev betegnet »tiørespas«.

En ikke uvæsentlig del af fjordbådenes passagerer var kvinder, der rejste på såkaldte partout-kort. De var faste kunder på bådene og blev med et kælenavn kaldt for »Partout-tanter«. I Graasten sagde man med et smil, at disse »tinters« ærinde var »Butter holen und Kaffe trincken«. Dengang som nu var dansk smør en vare, som i et vist omfang toldfrit kunne tages med tilbage til Tyskland og derfor et oplagt mål for disse menneskers rejser.

I Graasten havde »tanterne« hurtigt fundet ud af, hvor de fik de bedste kager, den bedste kaffe og et gammelkendt Cafémiljø, og derfor kunne man træffe mange af dem i dels Strøh's Café, og dels i Café Kammeyer i Jernbanegade, når de efter endt indkøbstog hyggede sig lidt før hjemrejsen.

Nå, men hvem traf man så på politistation og politikontor i 1937?

Ja, man kunne træffe politimesteren der, selv om han var en del borte for at passe arbejdet på rigsdagen. Men én man normalt altid kunne træffe på politikontoret hed frk. Storm.

Hun førte politikontorets journaler. Hun var en elskelig, ikke helt ung, ugift og ret svagtsynet dame, der vist kun havde venner i Graasten. Nok på grund af sit synshandicap skrev hun med en bred pen og med meget store og for andre end hende selv næsten ulæselige bogstaver.

Med hensyn til ulæselig skrift havde hun lokalt nok kun én virkelig konkurrent, og det var selve politimesteren. Til gengæld var frk. Storm nok næsten alene om at kunne tyde politimesterens altid håndskrevne koncepter.

Kriminalpolitiet blev ledet af kriminalassistent Mads Pilegaard. Han havde bygget sig et dejligt hus længere nede i Jernbanegade end politistationen, men i 1938 søgte og fik han stilling som leder af kriminalpolitiet på en lidt større station i udkanten af Århus.

Udadtil var det vel for at blive leder på en lidt større station end Graasten, at han søgte bort, men han lagde ikke skjul på sin frygt for, at de tiltagende omvæltninger i Tyskland inden længe ville medføre, at Hitler annekterede de sønderjydske landsdele, som var vendt tilbage til Danmark ved genforeningen i 1920, og at noget sådant igen ville indebære, at al dansk ejendom inklusive hans dejlige hus ville blive beslaglagt og taget fra ham. Udviklingen viste jo senere, at hans frygt ikke havde været helt ubegrundet, selv om han ikke havde taget højde for, at den tyske annekstion blev mere omfattende, end han havde forestillet sig.

Indtil omkring 1934 havde kriminalpolitistyrken i Graasten kun bestået af tre mand, nemlig lederen, Pilegaard, hans stedfortræder Poul Ræthinge og H. C. Christiansen, som nogle år efter Pilegaards fratræden flyttede til Assens.

Ræthinge derimod blev i politikredsen til sin pensionering. Ræthinge huskes vel endnu i Graasten, og i hvert fald familiens da

Yngste medlem er blevet et velkendt navn, og det er datteren Anne Wolden Ræthinge, bedre kendt under journalistnavnet »Ninka«.

I 1933 og 1934 blev kriminalpolitistyrken i de sønderjydske landsdele forøget med et såkaldt 100-mandshold. De da ansatte kom i hovedsagen direkte fra et civilt job ind i kriminalpolitiet. Til daglig gjorde de tjeneste i civil, men de var dog udrustede og uniformerede stort set som ordenspolitiet i landsdelen, så de kunne anvendes som ordenspoliti i forbindelse med større begivenheder. Man kan vel forestille sig, at man fra regeringshold under hensyn til forholdene i Tyskland, men også en vis uro i selve landsdelen har ønsket så diskret som muligt at forstærke politiet i området »for tilfældet«.

Hvad angår *ordenspolitiet*, i hvilket jeg var ansat indtil november 1942, da jeg overgik til tjeneste i kriminalpolitiet, så blev det ledet af daværende overbetjent Damsgaard, der boede i Skolegade. Han var kommet til Graasten fra en stilling i Hørsholm.

Foruden Damsgaard bestod ordenspolitistyrken i selve Graasten af i alt 4 mand, nemlig overbetjent Nis Paulsen, overbetjent Laurits Larsen, politibetjent Carl B. Møller og mig.

Som noget for tiden særegent vil jeg lige bemærke, at medens Møller og jeg var »du's«, så var tiltaleformen overfor alle overordnede og overfor lidt ældre kolleger »De«. Ingen kunne på det tidspunkt tænke sig at røre ved denne norm, og blandt andet var det i vor instruks pålagt alle politifolk at tiltale publikum med »De«.

Først efter maj 1945 »mildnedes« formen så meget, at man var »du's« med alle ikke overordnede kolleger, men stort set dog ikke med kvindelige ansatte.

Med hensyn til tjenesten på ordenspolitistationen i 1937 skal det siges, at selv om byen Graasten ikke var særlig stor og indbyggertallet ikke særlig højt, så var der dog nok at bestille, uden at tempoet til daglig blev hæsblesende, idet stationens virkeområde omfattede Egersund, Alnor, Rinkenæs, Tørsbøl, Kværs, Traasbøl, Bovrup, Ullerup, Avnbøl, Nybøl og Adsbøl. Når arbejdet kunne bestrides med en så lille styrke som omtalt, så skyldes det for det

første nok, at lovovertrædelserne da var færre og i reglen mindre graverende. En anden faktor var nok også, at det i følge den dagældende instruks for politiet i de sønderjydske landsdele hed sig, at en politimand måtte betragte sig som altid værende i tjeneste. Det vil sige, at han havde pligt til på eget initiativ at gribe ind, hvis omstændighederne krævede det, uanset om han egentlig var tjenestefri. Det var således muligt for stationslederen faktisk at fordele tjenesten over alle døgnets timer, selv om den officielle tjenestetid på politistationen var fra kl. 08 til kl. 17 med en middagspause på en time. En stor del af tjenesten bestod i tilsyn f. eks. med færdselen, med butikkers overholdelse af nærings- og lukkelov, med beværteres overholdelse af lukketiderne og i det hele taget tilsyn med, at ro og orden herskede på alle områder. Det er nok et spørgsmål om ikke netop sådant tilsyn var af afgørende betydning for, at et lavt sagsantal kunne holdes, idet forhold i retning af lovbrud meget ofte af den politimand, som havde bemærket dem, mundtligt blev påtalt straks overfor vedkommende, før de udviklede sig i alvorligere retning. En sådan mundtlig tilrettevisning blev af vedkommende politimand indført i den såkaldte »Tjenestebog«, eller der blev skrevet en notits, så andre kolleger havde lejlighed til at tilse om påtalte forhold var rettede.

I de år, der her skrives om, havde ordenspolitiet mange sager om udstedelse af indfødsretsbeviser og sager om meddelelse af dansk indfødsret ved lov. I forbindelse med genforeningen var der fremsat en indfødsretslov, hvorefter personer bosatte i landsdelene under visse forudsætninger automatisk erhvervede indfødsret ved genforeningen, hvilket betød, at de blev danske statsborgere og i besiddelse af de rettigheder, som dette var forbundet med. En af forudsætningerne for automatisk erhvervelse af indfødsret var, at en voksen person kunne dokumentere at have haft fast bopæl i området indenfor bestemte datoer i henholdsvis 1918 og 1920. Nu må man huske på, at loven om folkeregistre først blev indført i 1924, så af bl. a. denne grund var det vanskeligt at dokumentere sin faste bopæl i det nævnte tidsrum. I årene forinden var indbyggerne ved

deres fødsel optaget i et personregister, og sidenhen anførte i såkaldte »Meldebøger«, som dog ofte var mangelfuldt førte. Dertil kom, at mange yngre mennesker havde været borte fra landsdelen i forbindelse med deres deltagelse i verdenskrigen, fra hvilken de var vendt hjem til landsdelen uden at sørge for tilmelding. Alt i alt kan siges, at mange mennesker på grund af ukendskab til lovene sammenholdt med hele den forvirring, som naturligt var opstået i forbindelse med krigsafslutningen, havde mulighed for at være »faldet ud af systemet«. Det fik mange til at undersøge forholdet, og hvis det var i orden, sørge for dokumentation. Hvis ikke, måtte der søges om meddelelse af indfødsret ved lov, hvilket var en lang og omstændelig sag. Også af hensyn til udviklingen i Tyskland ønskede man at kunne dokumentere sit danske statsborgerskab.

Et andet forhold, som også gav meget arbejde på grund af forhold, der stod i forbindelse med genforeningen og overgangen til dansk lovgivning, var brandpolitilovgivningen. Ved genforeningen var det bekendtgjort, at brandpolitimæssige forhold, som havde været lovlige ved genforeningen i medfør af en tysk lov, »Bauordnung für das platte Land«, men som ikke var i overensstemmelse med dansk brandpolitilovgivning, skulle bringes i orden i løbet af et fastsat åremål, som udløb netop i 1930'erne. Et af disse forhold var nogle bestemmelser om træværks afstand fra ildsteder og skorstene. Skorstensfejermester Klinge havde tilsyn med brandpolitilovens overholdelse, og han udførte et kæmpearbejde for at få de værste forhold lovliggjorte, ligesom han i mindre graverende tilfælde hjalp bygningsejere til at få dispensationer. Men netop Klinge's energiske indsats betød arbejde for politiet, idet både forhold, der ikke var lovliggjorte og forhold, for hvilke der søgtes dispensation, skulle undersøges af politiet, idet politimesteren var øverste brandmyndighed, så man kan forstå, at det var mange hundrede sager, som blev behandlet i disse år.

En ganske bestemt form for tilsyn førtes udpræget i politimandens fritid, og det var tilsynet med offentlige forlystelser som f. eks. offentlige baller. For et sådant baltilsyn fik politimanden 10 kr.,

hvilket var mange penge i de tider, hvor eksempelvis min månedsløn i de første par år androg 287 kr. En tikrone var altså næsten lig med en ekstra dagløn, men selv om der var hårdt brug for pengene, så var det dog ikke særlig eftertragtet at blive beordret til sådanne tilsyn, idet det i reglen skulle finde sted om aftenen og om natten lørdage og søndage. Politistationen var lukket om søndagen, således at søndagen var fast fridag, som ikke erstattedes med en anden fridag, hvis men blev sat til tilsyn.

I det foranstående har jeg forsøgt at give en fremstilling af hverdagen i Graasten i 1937/38, som jeg husker den. Meget mere kunne måske have været lige så berettiget at drage frem fra tiden, før krig og besættelsen ændrede hverdagens venlige og stilfærdige liv i Graasten. En tid og en by jeg mindes med glæde.

Johannes V. Hansen

Årets gang 1984

Januar

5. Biblioteket har åbnet en udstilling om Grænseforeningens virke, herunder også om Flensborg Avis som formidler af oplysninger fra grænselandet.
12. Axelhus har fået nyt værtspar. Ida og Palle Tranum Båge, der kommer fra Rødebro.
19. Graasten skoles 9. d kom ind på en førsteplads i Handelsbankens Investeringspil. Der deltog 800 klasser fra hele landet i spillet, der er et led i samfundsorientering.
26. Efter et års stilstand er Rinkenæshus kommet i gang igen med et nyt forpagterpar, Anne Marie og Carl Erik Hansen, der tidligere har været inspektørpar i Agerskovhallen.

Februar

2. Det er generalforsamlingernes tid. Både Graasten Boldklub og Billardklubben kan med tilfredshed se tilbage på det foregående år og har optimistiske planer for det nye år.
9. Graasten Handelsstandsforening har afholdt sin 49. ordinære generalforsamling. Man har bl. a. haft en diskussionsaften med erhvervschef Axel Møller fra Erhvervsrådet for Allsundområdet. Man vil undersøge værdien af Graastens deltagelse i erhvervsrådet.
10. Graasten kommune har sammenfattet debatindlæggene fra 1. debatmøde vedrørende kommuneplanlægningen i et hæfte: »Det mener borgerne«. Der var indlæg fra såvel enkeltpersoner som foreninger, studiegrupper og offentlige myndigheder.
16. Rinkenæs Ungdomsskole har fået nyt forstanderpar, Ruth og Erling Mølgård fra Bramming. Begge har megen ros tilovers for skolens indretning og glæder sig til arbejdet.

23. Der er stiftet en klub for gamle gardere i Graasten-området. Klubben ledes af Waldemar Jensen, Jes Johnsen og P. Thorø Lund. Det er hensigten at fremme og dyrke kammeratskabet blandt medlemmerne.

Marts

1. Graasten Salgs- og Reklameforening oplyste på generalforsamlingen, at man nu har 40 medlemmer fordelt i en City- og en Ulsnæsafdeling. Ordningen fungerer godt.
8. Mange turister kom til Graasten i den foregående sæson, oplyste postmester H. G. Nielsen i sin beretning om turistforeningen. Man har sporet en større interesse for Graasten efter, at Hendes Majestæt Dronning Ingrid tog seerne med på TV-besøg i Slotsparken.
15. Graasten frivillige Brandværn har af borgmester U. Nannsen fået overrakt nøglerne til en ny brandsprøjte. Den kan i sin tank rumme 2.000 liter vand og udfylder dermed de krav, som statens brandinspektør stiller til automobilsprøjte.
22. Et nyt revisionskontor er blevet åbnet i Nygade 11.
29. På årsmødet i »Det lille Teater« kunne formanden Tage Nielsen berette om stor aktivitet i sæsonen 1983–84. Syv forestillinger. 35 opførelser med i alt 2400 tilskuere. En stor opmuntring havde det været at modtage en gave på 3.000 kr. fra Carlsberg – »Hof Legatet«. Den var blevet anvendt til 2 nye lamper.

April

5. Sandvejs Damekonfektionsforretning fejrer 35 års jubilæum. Sydbank har betænkt Graasten Boldklubs ungdomsafdeling med 6.000 kr., som påskønnelse for det store frivillige arbejde, der udføres i klubben.
12. Sparekassen har udvidet sine lokaler ved en sammenlægning af Torvet 1 og 3. Det er den fjerde udvidelse siden 1969.

19. Andelsboligforeningen har haft travlt i det forløbne år, hvor man forberedte byggeri i Kværns og Rinkenæs samt færdiggørelse af afd. 9 på Dyrkobbel.
26. Förde-Schule fejrer sit 10 års jubilæum og afholder i den forbindelse en udstilling af afdøde kunstmaler A. G. Nissens billeder. Alle de udstillede billeder er i privat eje.

Maj

3. Skomager Sv. Aage Langendorff har efterlevet ordet »Skomager bliv ved din læst.« Han kan fejre 40 års jubilæum. Forretningen i Nygade 9 blev for næsten 60 år siden grundlagt af Langendorffs far.
Graasten Handelsstandsforening har fejret sit 50 års jubilæum med en fest på Hotel Graasten med deltagelse af over 100 af foreningens medlemmer. I forbindelse med jubilæet er udgivet et festskrift forfattet af Poul Andersen.
4. Som det er blevet tradition, fejredes den 4.–5. maj ved en højtidelighed ved mindesmærket ved politigården. FDF og FPF kom i fakkeltog til mødet, hvor borgmester U. Nannsen bød velkommen, og hovedtalen holdtes af rektor Fanø, Flensborg. Efter blomsternedlægning afsluttedes aftenen af major Sv. Andersen.
17. En ny forretning, »Snørklen«, har set dagens lys i Nygade. Det er 9 kvindelige kunsthåndværkere, der står bag og leverer et bredt vareudvalg.
23. Graasten Slotsmarch var begunstiget med strålende sol, så deltagelsen var dobbelt så stor som i fjor. I alt 544 deltagere, foruden fra Graasten helt fra Nordjylland og Sydslesvig.
30. Handelsbanken havde arrangeret møde i »Den gamle Kro« med landbrugsminister Niels Anker Koefoed som taler. 150 var mødt op, og der var stor spørgelyst.

Juni

6. Ved et borgermøde i Ahlmannsparken kunne borgmesteren oplyse, at som led i diskussionen om kommuneplanlægningen var indkommet 22 indlæg. Der var en ivrig debat på mødet, især om nedlægningen af campingpladsen.
13. Årets nøglefest i Rinkenæs blev en solid succes. 350 deltagere. Alle morede sig over en revy, der berørte mange lokale »ømme« punkter.
20. Historisk forening for Graasten By og Egn har haft en særdeles vellykket udflugt til Kobbermølle, hvor skoleleder Bodo Daetz fortalte interessant og veloplagt om byen og Kobbermøllens historie og bagefter viste deltagerne sin smukke samling af gamle kobbergenstande.

Juli

4. Graasten Roklub stod som arrangør af Sønderjysk Kaproning. De deltagende klubber gav efter stævnet udtryk for, at arrangementet var meget vellykket.
11. Beboere og personale på »Christiansro« har været på en heldagsudflugt til Sønderballehoved. Alle nød turen.
18. Graasten Ringriderforening indledte årets festligheder med at formanden, direktør Gert Haurum, overlærer P. Brodersen og sparekassedirektør Hønholt overrakte Dronning Ingrid eksemplar nr. 1 af Sønderjyllandsmønten, der i 1984 havde ringridning som motiv.

August

1. Kværs Ringriderforening fejrede 80 års jubilæum. I den anledning stor tilslutning af ryttere, i alt 231.
8. Graasten Boghandel er efter boghandler Chr. Thiesgaards død overtaget af boghandlerne Ingelise Johannsen og Johan Fedder Jensen.

15. I Graasten havn ligger for øjeblikket en 108 meter lang flydedok, som er købt af Toft Skibsværft. Den skal have påmonteret kraner m. m. og skal så anvendes til skibsreparationer. Værftet har 38 skibe, der venter på at komme til.
22. Dronning Ingrid har skænket Graasten Rideklub et sølvfad, der skal være vandrepræmie ved klubbens stævner.

September

5. Naturgas Syd indbyder Adsbøls beboere til informationsmøde i anledning af, at der om kort tid nedlægges gasrør ved Adsbøl.
12. Graasten Idræts- og Gymnastikforening har fået et nyt bomærke. Det er tegnet af reklametegner Ulla Dyrgaard. 23 medlemmer har i år taget Idrætsmærket.
19. I Rinkenæs har Naturgas Syd afholdt udstilling i Rinkenæshus, hvor der var udstillet gasudstyr.
26. Der er indrettet en ny afdeling på Graasten kirkegård, en såkaldt Skovbegravelse. Den blev indviet af provst Møller-Sørensen, Kliplev.

Oktober

3. Traditionen tro arrangerer Förde-Schule Lanterneoptog gennem byen og håber mange børn og voksne vil deltage.
10. Det nye plejehjem ved Sildekulen er nu »groet« op, så der kunne holdes rejsegilde. Når det står færdig, vil de samlede udgifter blive 16–17 millioner kr.
17. Sct. Georgsgildets Geddefestival fik stor tilslutning af fiskere og tilskuere. Begge parter fik en våd trøje på grund af regnvejr, men det ødelagde ikke stemningen. Sct. Georgsgildet kan i denne måned fejre 40 års jubilæum.
31. Jens Hohwü-Christensen fejrer sit 25 års jubilæum som urmager. En forfader til ham slog sig ned i Graasten i 1745.

November

7. Forsikringsselskabet Alm. Brand har udvidet og bygget om på huset på Ahlefeldtvej, og har nu hele ejendommen efter Arbejdsformidlingen er flyttet til Havnekontoret.
14. Valget til Graasten Menighedsråd var »kampvalg«. Alternativlisten fik 5 pladser, upolitisk liste 2 og socialdemokraterne 1.
21. Der blev afholdt en stor julemesse i Ahlmannsparken og forretningerne havde udvist megen fantasi ved udsmykningen af deres stande, ligesom der både lørdag og søndag var forskellig underholdning. Messen havde besøg af ca. 4500.
28. Både Handelsbanken og Sydbank havde overrakt Rinkenæshus kontante beløb som et led i bestræbelserne for at bevare de lokale forsamlingshuse og dermed sammenholdet og aktiviteterne i lokalområderne.

December

5. En ny og forbedret udgave af Graastens vejviser omdøles i disse dage.
12. Som en afrunding på projektet om teglværkerne er nu udkommet en smuk og spændende bog: Teglværker ved Flensborg Fjord. 100 år i billeder.
19. Der er i Graasten nedsat et udvalg med deltagere fra social- og sundhedsforvaltning, skolevæsen og politi. Man vil forsøge at dæmme op for den børne- og ungdomskriminalitet, der desværre også har fundet indpas i Graasten.

Elsbeth Thygesen

Fra Lokalhistorisk Arkiv

Det sker, at vi får billeder, vi ikke kan identificere. På denne og næste side viser vi to, som vi beder om hjælp til.

Hvor er det, og hvem er personerne?

Vi mener, nedenstående skulle være fra Rinkeby omkring 1910.

Gården på det andet billede kan vi ikke kende, det er fotograferet af en, der hedder Meta Thorsen. Vi vil være glade for, om nogen kan hjælpe os.

